

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	45
'Aho	Monite,14 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmāte Afi

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki
Lord Vaea

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 45/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 14 'Okatopa, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
	4.1	Lao Fakaangaanga:
	4.1.1	Lipooti Fika 6/2024 fekau'aki mo e Lao Fika 2/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2024
	4.1.2	Lipooti Fika 7/2024 fekau'aki mo e Lao Fika 3/2024: Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024
	4.2	Lipooti 'Atita
	4.2.1	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'oku Malohi mo Matu'uaki e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	4.2.2	Lipooti 'Atita 'o e Ola: Tokangaekina 'o e Veve, 'Aokosi 2024
	4.3	Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u
	4.3.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
	4.3.2	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	4.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
	4.3.4	Komisoni Fili 2023
	4.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
	4.3.6	Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)

		4.3.7	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
		4.3.8	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
		4.3.9	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
		4.3.10	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
		4.3.11	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
		4.3.12	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
		4.3.13	Lipooti Aofangatuku – Tonga: Ngaahi Me'afua Kuo Fokotu'u Mai Ma'ae Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli.
		4.3.14	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024
	4.4		Lipooti 'A'ahi
		4.4.1	Tongatapu 2
		4.4.2	Tongatapu 4
		4.4.3	Tongatapu 5
		4.4.4	Tongatapu 8
	4.5		Lipooti Komiti:
		4.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
		4.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited)
		4.5.3	Fika 3/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
		4.5.4	Fika 7/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024
	4.6		Lipooti Folau:
		4.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (<i>Inter-Parliamentary Union</i>)
		4.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (<i>Marrakech, Morocco</i>), 9 'Okatopa 2023
Fika 05	:		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu.....	7
Ui ‘a e Falé.....	7
Poaki	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	8
Lipooti Pule’anga ngaahi fakatu’utāmaki hoko halapule’angá ‘i he faka’osinga uike.....	9
Tokanga Tongatapu 10 ki he lahilahi maumau’i Lao ke tauhi tapu ‘o e Sāpate	10
Tali mei he Pule’anga ki he hoha’a Tongatapu 10 ki he ngāue Sāpate	11
Hoha’a Tongatapu 10 ki he founga ngāue hono fakafolau faka-falemahaki ha taha ki tu’apule’anga.....	11
Tali mei he Pule’anga ki he founga ngāue ki he fakafolau fakafalemahaki ha taha ki muli	12
Fehu’ia ‘Eua 11 tu’unga ‘i ai polokalama he <i>MOI</i> ko e <i>Road Safety Campaign</i>	13
Tali Pule’anga kei lele pe polokalama Pangike Mamani ki he malu fefononga’aki hala pule’anga.....	14
Me’a ‘a e Sea Komiti Kakató.....	16
Fakama’ala’ala ‘i he Lao Fakaangaanga Fika 2/2034 – Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2024.....	17
Tokanga Tongatapu 4 fekau’aki mo e kupu 4 (c) e Lao.....	17
Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau’i ‘oku ‘ave e Lao ki he kakaí ke ‘omai hanau lau ..	19
Fakama’ala’ala Pule’anga ‘oku kehekehe pe ngaahi faka’ilo ‘oku fakahoko ‘i he’ene fakafekau’aki mo e kupu (a) mo (b) ‘oku fehu’ia.....	20
Fehu’ia Tongatapu 4 pe ‘oku kei lava pe faka’ilo hia ‘a e kakaí	21
Taukave mei he Pule’anga ‘oku fakangatangata pe ngaahi faka’ilo ‘oku fakahoko taautaha	21
Fokotu’u Tongatapu 4 ke fakafoki laó ke ‘omai ki ai lau ‘a e kakaí.....	22
Taukave’i Tongatapu 4 totonu kakai ke nau fakahoko ‘enau faka’ilo kae ‘oua ha’u ha mafai kehe ta’ofi ‘enau hopo	26
Hoha’a Tongatapu 7 fekau’aki mo e kupu (c).....	32
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he kehekehe faka’ilo taautaha mo e faka’ilo Kalauni	34
Hoha’a Tongatapu 7 fekau’aki mo e Kupu (2) e Lao	39
Fokotu’u Tongatapu 10 ke tånaki mai ‘a e lea ki he kupu 31D(2).....	49
Taukave Pule’anga ko e Tu’i ‘oku ‘i ai mafai ki he fakanofu.....	50

Hoha'a Tongatapu 4 ki he hangē 'oku fakamālohia Tu'i 'i hono mafai fakanofa	50
Taukave Pule'anga he 'ikai ke fakaikiiki mai fakalea ia 'i he Konisitutone hangē ko e faka'uhinga 'oku fai	50
Fokotu'u Tongatapu 4 liliu 'a e fakalea pea to'o fo'i lea "kuopau" kae fetongi 'aki "moko'i"	53
Fokotu'u ke to'o 'a e fakalea he kupu 2 "ha loto 'o e Fakataha Tokoni" kae ngata pe he fakalea "kuopau"	55
Fehu'ia 'Eua 11 kupu'i lao fē 'oku ne fakamafai'i 'a hono fakanofa Talēkita Talatalaaki Pule'anga.....	58
Tui 'Eua 11 'oku ta'efakakonisitutone founa hono fokotu'u Talēkita Talatalaaki Pule'anga.....	60
Tui Pule'anga 'oku takihala'i pehē 'oku ta'efakalao ngāue 'oku nau fakahoko	61
Tui 'Eua 11 ke toloi alea'i Lao kae fai ngaahi monomono ki ai.....	67
Fokotu'u Tongatapu 4 ki he fakalea na'e fokotu'u mai 'e Tongatapu 10	68
Kei taukave'i pe Pule'anga 'enau fokotu'u mo e fakalea lolotonga 'i he Lao	68
Fokotu'u Tongatapu 7 toloi alea'i e Laó kae siofi e Pēnolo mo 'ene faifatongia	69
Pāloti 'o 'ikai tali Fokotu'u Tongatapu 4 na'e pou pou ki ai Tongatapu 10	71
Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitutone 'o Tonga 224....	72
Kelesi	73

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 14 ‘Okatopa 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o e Fale Aleá. (Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kole ki he Fakafofonga ‘Euá 11, ke fakahoko ‘etau lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Pea na’e fakahoko ‘a e lotú ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua 11, Taniela Fusimālohi.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

... (Kei hoko atu ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1015-1020

... (Kei hoko atu ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1020-1025

... (Kei hoko atu ‘a e lotú.) ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Kalake, ui e Falé.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní, Mōnite 14 ‘Okatopa 2024.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalalakaka Faka’ekonōmika & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ko e ngata’anga ē taliuí. Poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki folau e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, poaki folau pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, kei hoko atu e poaki folau e ‘Eiki Minisitā Ngoué. Ko e ‘Eiki Minisitā Pa’angá na’e poaki ‘e toki me’a tōmui mai ka ko eni ‘oku ne ‘i heni he taimi ni ‘Eiki Sea. Ko ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō ‘oku kau mo ia ‘i he poaki folau. ...

<001>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... Poaki folau mo Tevita Fatafehi Puloka, Tevita Fatafehi Puloka pea kau ki ai pea mo Dulcie Elaine Tei pea ko e Fakafofonga ko Vātau Mefi Hui kei hoko atu ‘ene poaki tengetange mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tapu ki he ‘afio e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau ‘o e fonua, Tupou 6 kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Fakatapu ki he Hou’eiki e fonua, ha’a matāpule, tapu ki he ha’a takilotu kae ‘uma’ā e tangata’ifonua mo e fefine’ifonua Tonga, aofaki e fakatapu kae ‘atā ke hoko atu e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga he ‘ahó ni.

Laumālie ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, mālō e laumālie Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘Eua 11 he lotu lelei kuo tataki ‘aki e Fale Alea ‘o Tonga ki he pongipongi ni. Mei ‘ai ai leva ke 3 e fo’i himi ke kakato ‘etau fo’i malanga ka ‘oku mālō.

Fakatokanga’i ‘a e fatongia e Falé ni pea ‘oku ai e Hou’eiki te nau me’a atu he ngaahi folau. Hou’eiki tau ngāue ia kuo tau a’u ki ha kuonga ‘oku fekaukau’aki e ngaahi fonua pea kuo pau pe ke tau hoko atu ke fai e ngaahi fevahevahe’aki mo okooko mai ha ngaahi lelei ki he fonua. Taimi tatau ‘oku tau fakahounga’i ‘a e fakaafe mai mei ha ngaahi fonua, lava atu ha kau Hou’eiki Mēmipa, fevahevahe’aki mo kinautolu ‘enau ngaahi fakalalakaka mo ‘enau ngaahi ngāue honau ngaahi fonua tokoni ki he ‘etau ngāue. Pea tau toki foki mai ‘o hoko atu pē ‘etau ngāue ‘atautolu he ‘ikai pe ke kakato e ngāue ia, te tau ngāue ka ‘oku pau pe ke fakahoko e ngaahi fatongia kehekehe. Kae fakamālō atu Fakafofonga ‘Eua hono fakatokanga’i ke tau tuku ā ki he tokotaha ko ē ‘oku ne fai e fakamalumu mai kiate kinautolu kotoa pe ‘oku nau lava atu he ngaahi fatongia ko ia. ‘Oku nau me’a atu pea nau foki mai ke hoko atu ‘etau ngāue.

Hangē pe Hou'eiki 'oku mou mea'i 'oku ai 'a e kole mai hangē pe ko eni ngaahi uike ko eni kuo ki'i hoko mai ki he'etau ngāue. Fa'a 'i ai e Hou'eiki Mēmipa 'oku kole mai 'oku ai e me'a 'oku nau tokanga ki ai pea 'oku mahu'inga pe ia ko 'etau ngāue ia. Kole mai 'o 'ohake ha ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai he ko 'etau ngāue kotoa pe fekau'aki mo e kakai e fonua mo e fonuá. Ka 'oku ai pe faka'amu ke tau fetokoni'aki Hou'eiki he ngaahi me'a ko eni, tau fa'a āfe mei he'etau 'asenita ki he ngaahi me'a kehekehe ko eni.

'Oku 'i ai pe ngaahi me'a, tau 'i heni pe ko e tēpile 'e taha lava pe 'o fakahoko atu ki he Hou'eiki 'oku tau fili ke nau hoko ko e Pule'anga he ko e meimei ko e ngaahi hoha'a 'e fekau'aki ia mo kinautolu. 'Oku nau fakahoko fatongia 'i he ngaahi feitu'u, lava pe 'o ki'i fakapā atu ki ai pe 'oku lava pe 'o fai ha fetalanoa'aki. Ka 'i he taimi tatau lava pe ia 'ohake ha'ane ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'i heni pea 'e 'oatu pe faingamālie.

Nau 'osi kole pe ki he Fakafofonga ko ia 'uhinga na'a ne pehē 'e ia 'oku 'ikai ke u fu'u tokanga'i ki ai, ka 'oku mahu'inga pe ia ke fakaa'u e me'a 'oku ke tokanga ki ai ke a'u ki he hai 'oku fekau'aki mo ia pea 'omai ha tali pea ta toki hoko atu ke muimui'i 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e me'a 'oku ke tokanga ki ai.

'Eiki Minisitā, 'oku toutou ulo mai ho maama ka ko e, na'a 'oku ai ha fu'u me'a mahu'inga 'oku ke fiema'u ke ke me'a mai kae toki hoko atu 'eku ...

Lipooti Pule'anga ngaahi fakatu'utāmaki hoko halapule'angá 'i he faka'osinga uike

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea, mālō e faingamālie. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e kau Fakafofonga e Hou'eiki, fakatapu heni ki he kau Fakafofonga e Kakai. Sea ko e tu'u hake pe 'a e motu'á ni ia koe'uhí ko e ngaahi me'a na'e hoko 'i he *weekend* na'e toki 'osi. Na'e ai e ngaahi 'ekisiteni (*accident*) 'e 4 na'e hoko 'i hotau halapule'anga Sea. Fakaloloma, na'e 'i ai e mo'ui ai ne mole. Sea ko e tu'u hake pe motu'á ni ia ke ...

<007>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fakamahino 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e potungāue mo e ngaahi potungāue felālāve'i fekau'aki pea mo e fefononga'aki he halapule'anga. Ko e me'a eni ia 'oku mahu'inga, mahu'inga 'aupito ki he fonua he koe'uhí 'oku ne lava 'o uesia ai 'etau nofo sōsaieti pea kau foki ai pea mo e ngaahi mo'ui ko eni 'oku mole. 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi sino 'oku nau tākoto atu 'i falemahaki fakaakeake Sea.

Ko e me'a foki ko eni Sea 'oku tonu ke fai ha ngāue fakataha ki ai 'a e kau polisi pea mo e potungāue 'a e motu'a ni, he na'e fai 'a e sio fakalelei ki he ngaahi feitu'u ko eni na'e fai ai 'a e 'ekisiteni ko eni Sea. Ko e ua na'e hoko 'i Pelehake ko e taha na'e hoko 'i Sopu, taha na'e hoko 'i Ngele'ia. 'Aho 'uha lahi 'aupito 'a e 'aho Tokonaki Sea, pea na'e 'i ai leva 'ene uesia 'a e 'uha, hekeheke 'a e halapule'anga. Pea 'i ai pe foki pea mo e ngaahi to'onga 'o e faka'uli ko e ngaahi me'a ia ke fai ha sio ki ai Sea.

Sea ko e lipooti atu pe ia he koe'uhí he 'oku 'ikai ke tukunoa'i he Pule'anga ko eni pea mo e potungāue ko eni mo e ngaahi potungāue 'a e ngaahi me'a 'oku hoko ho fonua. Ko e ngaahi

‘isiu eni ia ‘oku tonu ke fai ha tokanga ki ai pea ‘oku fai e tokanga ki ai. ‘I ai e lipooti ‘oku lolotonga fai ki ai e ngāue pea na’e kole he motu’a ni he vave tahá ke fakahoko mai ia, he ko e me’a eni ‘oku hoko mole ai e mo’ui pea ko e me’a ia ‘oku tau tokanga ki ai. ‘E tokanga ki ai ho Fale ‘e tokanga ki ai ‘a e Kapineti, ‘e tokanga ki ai e tokotaha kotoa mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga he ko e me’a eni ‘oku mahu’inga Sea. Mahalo ko e ki’i lipooti pe ia Sea fekau’aki mo e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he halapule’anga. Pea ‘oku ‘oatu ‘a e faingamālie ho tuku mai e faingamālie ke fakahoko atu mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā pea ‘oku, fakahoko mai ki he Fale pea ko u tui pe ‘oku faka’amu pe ‘oku ‘ikai ke kau mo e luoluo ‘a e hala ‘i he hoko e ngaahi *accident* ko eni. Pea ‘oku ou faka’amu pe ke mou tokanga ange neongo e ‘uha ka ‘oku fiema’u ke fakalelei’i pe mo e hala mo e ngaahi me’a pehē. Tukukehe mahino pe ‘oku ‘i ai e ngaahi ta’etokanga pe ia ‘i he kau faka’uli mo e fa’a kau atu mo e ma’u e ngaahi faito’o konatapu mo e kava mālohi ‘o kaunga ki he ngaahi me’a ko ia. Kae mālō ‘aupito e lipooti mai ki he Fale, hoko atu ki he Fakafofonga 10.

Taniela Fusimālohi: Sea lava pe ke fai ha ki’i fehu’i.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga hanga, ‘e Tongatapu 10 ki he me’a, me’a na’a ke tokanga ki ai Tongatapu 10 pea tau hoko atu.

Kapelieli Lanumata: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu ki he tumutumu ‘o Kauhala’uta pea pehē ki he Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e kaungā Fakafofonga. Sea ko u fakamālō atu he faingamālie ‘oku ‘omi pea ma’a e motu’a ni. ‘Oku ‘i ai pe ongo ‘isiu lalahi ‘e ua ‘oku fie lave atu ki ai e motu’a ni ke laumālie lelei pe ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineti ke fai ange mu’a ha tokoni ki he ngaahi ‘isiu lalahi ko eni ‘e ua ‘oku tokanga mai ki ai e kakai ‘o e fonua.

Tokanga Tongatapu 10 ki he lahilahi maumau’i Lao ke tauhi tapu ‘o e Sāpate

Sea ko e ‘uluaki pe ko e, ‘oku tokanga lahi ‘aupito e motu’a ni ki he fakahinohino ‘oku ‘omai kiate kitautolu ‘e he Kupu 6 ‘o e Konisitūtone ke tauhi ke mā’oni’oni mo ta’engata ‘a e ‘aho Sapate. Ko e ‘isiu ko eni ‘oku fie lave atu ki ai ‘a e motu’a ni Sea ‘oku ‘ikai ko ha’ane toki hoko pe eni ‘aneafi. Na’e ‘osi fakahoko mai pe ki he motu’a ni na’e hoko kimu’a pea fai e fakatalanoa ki he ni’ihi hotau fanga tokoua ko eni pea mei ‘Esia ‘oku nau fakahoko e *project* ko eni. Pea ko ‘aneafi na’e lava atu ai e motu’a ni ia ‘o siononu ‘i he ngāue ko eni ‘oku fakahoko ko eni.

Ko e ngāue ko eni Sea ko e *project* ia ‘a e Pule’anga Siaina ‘i he vā fengāue’aki pea mo e Pule’anga tautefito ki he Potungāue ko eni ‘a e *MEIDECC*. Lave’i pe he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC* ka ko u kole pe ki he ‘Eiki Palēmia ke laumālie lelei mu’a ‘o tokoni mai ki he ‘isiu ko eni he ‘oku mahu’inga ‘aupito pea ‘oku hoha’a ‘aupito ‘a e kakai ‘o e fonua fekau’aki pea mo e ngāue ko eni.

Ko e *project* ko eni ‘e Sea ‘oku lolotonga fakahoko ia ‘i he tofi’a ko ia ‘o e Tama Pilinisi, Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili ‘i Lapaha. ‘A ia ko e *project* ko eni ko e *wind turbine*. Ko e *site* kehekehe ‘e tolu. ‘A ia ko e fo’i *wind turbine* ia ‘e tolu ‘oku nau lolotonga lele pe ‘i he taimi tatau ‘a e ngāue ko eni. Pea ko e ngaahi me’a fakahoko ...

Taimi: 1035-1040

Kapelieli Lanumata: ...maí ‘oku ki’i lahilahi ‘enau fakahoko fatongia ‘i he ‘aho Sāpate ‘i he ngaahi uike ko ē kuo maliu atu. Pea na’e ‘osi fai pē ‘a e fakatalanoa kiate kinautolu ko e fonua ‘o Tupou ‘oku tapu ‘aupito ‘a e ngāue Sāpate ai. Tukukehe ange kapau ‘oku toki ‘i ai ha ngaahi *exemption* makehe pea mei he Pule’angá pea mo e fakatatau ki he tu’utu’uni ko ia ‘a e *Public Order* Kupu 6. Ka ko e lave’i ko ia ‘a e motu’a ni mo e fakatangi ‘oku fai ki he ‘Eiki Palēmia ke fai mau mu’a ha lave mai ki he tafa’aki ko eni, pea ko e hā nai ‘a e makatu’unga ‘oku kei fai ai ‘a e ngāue Sāpate ko eni. He ‘oku ‘ikai ko ha’ane toki hoko pē eni ‘aneafi hangē ko e fakahoko atu ‘e he motu’a ni na’e a’u tonu atu pē motu’a ni ‘o sio ki ai ka na’e ki’i tā tu’olahi ‘ene hoko mai,

Pea ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni Sea fai mai mu’a ha tali ki he makatu’unga ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘i he ‘aho Sāpate. Mahalo ko e ki’i me’a ‘uluaki ia ko u fie lave atu ki ai ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai, sai ia, sai kae tali mai ‘a e fo’i me’a ko ia, tau toki hoko atu. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tali mei he Pule’anga ki he hoha’a Tongatapu 10 ki he ngāue Sāpate

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’ú na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. Kātaki pē fakamālō atu Tongatapu 10 hono ‘ohake ‘a e me’a ko eni. Tuku pē mu’a ke u ‘alu ‘o vakai ki ai pea ‘omai e ngaahi me’a ko ena na’a ke mātā ki ai kae toki ‘omai ha tali. ‘Oku ‘ikai ke me’a heni e ‘Eiki Minisitā ka u, tatau pē mo au ‘oku ‘ikai ke u ma’u ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai, kae tuku pē ke u lele atu ‘o vakai pē ko e hā e me’a ‘oku hoko. Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia ‘i he ‘omai ‘a e tali faka’ofō’ofa ko ia mo e tokangaekina mai ke fai ha ngāue ki he *issue* ko eni.

Hoha’a Tongatapu 10 ki he founa ngāue hono fakafolau faka-falemahaki ha taha ki tu’apule’anga

Sea ko e ki’i me’a pē hono ua ko u tokanga au ia ki ai, ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke ke laumālie lelei pē mu’a ‘o tokoni mai. Na’e ‘osi fai pē ‘a e talanoa femahino’aki pea mo e Fakafofonga ko ia e vāhenga ‘o Vava’u 14 fekau’aki mo e *issue* ko eni. Pea na’e laumālie pē pea mo e kaungā Fakafofonga ke tuku pē ki he motu’a ni ke *address* e *issue*.

Sea ‘i he Tokonaki ko ia na’e toki maliu atu na’e ai pē kāinga ‘o e motu’a ni pea mei tu’apule’anga na’a nau fetu’utaki mai, ‘oku nau faka’amu ke fai ange mu’a ha talanoa mahino ki he *issue* ko eni. Ko e tokotaha ‘oku lolotonga ‘i he mohenga ‘o e mamahi he Falemahaki Vaiola, ko e tokotaha ko eni ko Sine ‘Alipate Kalapa ta’u 61 pea mei Hunga Vava’u. Ko e me’a ko ia na’e fakahoko mai ‘e he ki’i fānau ‘a e tamaio’eiki ko eni, na’e ‘osi fai ‘a e femahino’aki pea mo e potungāue ‘e fai hono fakafolau faka-falemahaki atu ‘a e tokotaha ni ki tu’apule’anga.

Tapu ange mo ia ko e fokoutua ko ia ‘oku tofanga ai, he ‘ikai ke lava hano faito’o heni ka ‘e malava ke fakahoko ia ‘i Nu’usila. Pea na’e ‘osi mateuteu ‘aupito pē kotoa pē ki ai ‘a e fāmili he ngaahi ngāue ‘i he ngaahi me’a kehekehe kau ai ‘a e *sponsor* mo e ngaahi alāme’a pehē. Pea ko e konga kimui ‘o ‘enau feinga maau teuteu ke fakafolau atu ‘a e tokotaha ni, na’e toe fakahoko ange ‘e he toketā pea mei he potungāue, kātaki ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakafolau faka-

falemahaki. Ko e ‘uhinga ‘oku fakahoko atu kiate kinautolu ‘oku ta’ofi mai pea mei he Kautaha Vakapuna ‘Ea Nu’usila. Ka ‘oku ‘ikai ke nau tui ‘oku, ko e ‘uhinga totonu ia, ka ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke laumālie lelei mu’a ‘o lave mai ki he *issue* ko eni he ‘oku ai e hoha’a lahi ‘aupito pea mei he fāmili, pea mo e ni’ihi ko ia ‘oku nau ‘i tu’apule’anga fekau’aki mo e tokotaha ko eni. Mālō Sea.

Tali mei he Pule’anga ki he founga ngāue ki he fakafolau fakafalemahaki ha taha ki muli

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, mālō Sea. Hūfanga pē he ngaahi fakatapu pea ko u fiefia ‘aupito ke fai ha tali ki he fehu’i ko eni. Ko e fehu’i mahu’inga ‘aupito eni ‘e Sea he ‘oku, ko ‘eku fie lave pē ‘a’aku ia, ‘ikai ke u fu’u ‘ilo pau ki he fo’i *case* ko eni ka ‘oku ou fie lave pē ke mea’i ‘e he komiti ‘a e founga ngāue ko ia ki hono fakafolau atu ha taha ki muli.

‘A ia ‘oku ‘i ai pē komiti ‘a e potungāue ‘oku nau hanga ‘o siofi ke mahino ‘oku ‘atā e tokotaha kotoa. ‘Oku ‘ikai ke ngata pē ki he kakai Tongatapu, kātoa ‘a Tonga ni mei Niua, Ha’apai, Vava’u, ‘Eua ke ma’u ‘a e faingamālie tatau. Pea ko u tui au kapau ko e *issue* ko eni ko ha palopalema ‘e lava pē ngaahi me’a te tau ala fakamahamahalo ki ai, ka ‘oku mahu’inga ‘aupito e ‘ohake e palopalema ko eni ke mau sio ki ai ke ‘oua ‘e hoko.

Ka ko hono mo’oni ‘oku, ko e anga pē ‘eku fakatokanga’i ‘a’aku ia ‘etau founga ngāue ki hono ‘ave ki muli. ‘Oku kau e kakai ‘o Tonga ni he monū’ia ‘oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o ‘oange ‘a e *resources* mo e silini. ‘Ikai ke ngata pē hono faito’o ‘i Tonga ni, kapau he ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e lava ‘o faito’o ‘i Tonga ni, ‘oku fakafolau atu ‘o faito’o ‘i Nu’usila pē ko ‘Initia. Ko e ...

<004>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ko e fo’i keisi ko eni foki ‘oku hangē ko ‘eku lave ‘anenai ‘ikai ke u ‘ilo pau pē ko e hā e me’a ‘oku hoko. Ka ‘oku hangē ko e anga e fakamatala mai ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ne ‘osi maau, ‘ikai ke tali ‘e he *airline*. ‘A ia ko ‘eku fakamahamahalo pē ‘a’aku ia he, ‘i he’eku taimi na’a ku hoko ai ko e Sea he komiti ko ē ‘oku nau fakakaukau’i e me’a pehe ni. Ko e fa’a me’a pehē ko e fa’a tupu pē ia mei he ‘ikai ke, ‘ikai ke maau e ngaahi pepa, ‘ikai ke maau e ngaahi me’a totonu ke fakaheka’aki he ko ena ngalingali ‘oku ‘osi ma’u e visa.

‘A ia ko u tui au ‘oku ‘ikai ko ha me’a faingata’a eni ke siofi ka ko u fakamālō pē hono ‘ohake ke mau, ke u lele atu ‘o sio ange pē ko e hā ko ā e me’a ‘oku hoko ki he, ke ‘oua ‘e hoko, toe hoko ha fa’ahinga me’a pehe ni Sea. Mahalo ko e ki’i tali nounou pē ia mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Ko ia ko u Sea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā he ‘omai ‘a e tali ko eni. Pea ‘e kei hokohoko atu pē motu’a ni hono muimui’i e *issue* ko eni ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga totonu ‘oku ‘i ai. Ka ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na Sea he faingamālie. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito Fakafofonga mo e Hou’eiki e tali mai. Kātaki ‘o muimui’i Fakafofonga e me’a mo e Palēmia mo e ngaahi me’a mahu’inga ko eni ‘oku ke me’a ki ai ke muimui’i ke fai. Ko e ‘oatu pea fai ha me’a ki ai ke mahino kae, ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea lava pē ‘o fai ha ki’i fehu’i?

‘Eiki Sea Le’ole’o: Nau ‘ilo pē ko ho’o fie me’a mahalo he me’a ‘a e Minisitā ke ...

Taniela Fusimālohi: Minisitā *MOI*.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Na’a ke ...

Taniela Fusimālohi: ‘Ai pē ke fai e ki’i fehu’i ki ai ‘e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka tau hoko atu.

Fehu’ia ‘Eua 11 tu’unga ‘i ai polokalama he *MOI* ko e *Road Safety Campaign*

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea koe’uhí ko e, ko e me’a ko eni ‘oku ne fakamatala mai ‘a e ‘ekisiteni ko ē he hala. Ko u fie fehu’i pē ‘a’aku ia koe’uhí ‘oku ‘ikai ke u fakatokanga’i he’ene lipooti ‘oku, ‘oku toe hā mai ai ka na’e ‘i ai ‘a e polokalama ‘i he *MOI* ko e *Road Safety Campaign*. Pea na’e fakalele ia ‘e he tokoni ko ē ‘a e *World Bank* pea mo e Va’a ko ē ki he Hala pea ko u tui pē na’e ‘i ai ‘a e, ko e kakai fefine kau ngāue pē ‘a e *MOI* na’a nau lava holo ki he ngaahi ‘ako’anga ‘alu ‘o a’u ki he ngaahi kolo ‘a e fai ‘a e ngaahi ako mo e fakatokanga ki he me’a ko eni ‘oku ‘ohake.

Ko ‘ene mahu’inga eni Sea koe’uhí ko ‘ene hoko ko ē ‘a e fakatamaki he ko u tui ko ‘ene a’u pē ‘etau mate ‘o toko 7 he hala, tau ‘avalisi tatau mo Nu’usila. Ka ko u ‘ilo’i na’e ‘osi a’u e mate ki he ua, uofulu, 23 pea na’e fakatupunga ai tokanga mai ‘a e *World Bank* ke fai ‘e Tonga ha fa’ahinga ngāue tukukehe pē hono, hono ‘ai e hala ke hao ange e lele pea mo e ngaahi tu’utu’uni ko ia.

Ka ko u fie fehu’i pē ‘a’aku ia pē ‘oku fēfē e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ko ē na’e fai ai e *campaign* ki he, ki he fakapotopoto ko ē ‘o e hala mo ‘ilo lao ange ‘a e ngaahi ‘a e, ‘a e kau faka’uli ki he hala. He ko u fakatokanga’i ‘ene lipooti ‘ene Sea ko ē ‘oku tau kei talanoa ‘oku ‘i ai e fo’i fika ia ko e laiseni faka’uli ‘oku ‘i ai e fo’i fika ia ai ko e kau ta’elaiseni ia ‘oku te’eki ai ke ō mai ia ‘o fakafō’ou. Pea ‘oku ou tui ‘oku lahi pē ‘a e ...

Vaea Taione: Sea ki’i fakatonutonu pē, ko e fakatonutonu pē ‘a ‘Eua 11 he ne pehē ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Vaea Taione: He’ene me’a mai ‘oku fakatokanga mai e *World Bank* ki Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke kau mai ha taha ia he *sovereignty* ‘a Tonga ni, ko e fakatonutonu ena Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘e Fakafofonga. ‘E Fakafofonga ‘Eua ko u tui pē au ia ‘oku mahino e me’a, ko e me’a ia ko ē nau, nau, nau tokanga atu ki ai ko ē ke tau, kapau na’e me’a ko ē ko ‘etau hū atu pē he ki’i *break* he 11:00 ‘eke ange ki he Minisitā pea mahino e tali pe ‘oku fiema’u pē ke tau ‘ohake ai pē ‘ohake ai pē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ‘oku ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke mahino e fo’i me’a ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia, ‘oku ‘ikai ko e, ‘oku ‘ikai ko e, ko e me’a eni ia ko ‘eku talanoa ‘a’aku eni ia he taimi nau kei ngāue ai he *MOI*. Na’e fakatokanga mai ‘a e *World Bank* ia ki he *MOI* ke fai mu’a ha, ha, pea ko e me’a ia na’a nau tokoni ai. Ka ‘oku ‘ikai fakatokanga mai ‘a e *World Bank* ia ki he me’a ko eni ‘oku hoko. Ko e fakatokanga mai ia ki he *MOI* pē ‘e fēfē ke ‘ai ha polokalama pehē. Pea ko ‘eku fie fehu’i ia ki he ‘Eiki Minisitā he ko u tui ‘oku fiema’u ia ke fai ‘a e polokalama ia ko ia, ‘oku ‘aonga pē ia ke fanongo mai e kakai ‘o e fonua ki ai. Ka ko ‘eku fehu’i ia ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Minisitā.

Tali Pule’anga kei lele pe polokalama Pangike Mamani ki he malu fefononga’aki hala pule’anga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Sea mālō. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e kau Mēmipa ho Fale ‘Eiki. Sea ko u fakamālō au ia ki he fehu’i ko eni mai ‘e ‘Eua 11 he ko e, ko e polokalama ia ko eni ‘a e *World Bank* Sea ‘oku kei lele pē ia pea ‘oku kei fai pē e ngaahi polokalama ia ko ia ki he *public awareness*.

Sea ko e, ko e polokalama fo’ou ia ‘a e potungāue Sea ‘oku fakahoko ia mo e kautaha mei ‘Aositelēlia pea ‘oku lolotonga ‘i heni ‘i Tonga ni ‘i he ‘aho ni ‘a e kau tangata mataotao ia fekau’aki pea mo e *road safety* Sea. ‘A ia ‘oku mau tokanga pē foki e potungāue ia Sea ki he tu’unga ‘o e hala ko e afe ko e kae tuku pē Sea kau ‘oatu e fo’i lea fakapapālangi ko eni mahalo ‘e mahino ange ai ‘a e *geometry* ‘o e hala.

‘Oku ‘i ai mo hono ngaahi ‘elemēnite kehekehe ‘o’ona ia Sea hangē ko eni ko ē ko e ‘uha pea mo e, mo e to’onga ko ē ‘o e faka’ulí Sea pē ko e *behavior of the driver*. Sea ko e ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘e he potungāue ‘o pule’i ‘a e tō’onga ‘o e faka’ulí ‘i he taimi ko ē ‘oku tangutu ai ‘i he fohe Sea. He ko e ha’u ko ē ‘a e faka’uli ia Sea ‘oku ‘i ai ngaahi me’a kehekehe ia ‘oku ‘i ai. ‘Oku ‘i ai pea mo e ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: ... ‘alokaholo mo e me’a kehe ‘oku ui fakapapālangi ko e *under influence* Sea. ‘Oku ‘i ai leva pea mo e me’a ia ‘e taha hangē ‘oku ha’u ia he pongipongi ko iá ‘oku ‘ita ia ha fa’ahinga me’a Sea. Ko e ngaahi me’a ko iá Sea ‘oku tonu ke, pe ‘e anga fēfē ha fai ha sio ki ai. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku lava ai ko ē ‘oku lahi ai ko ē lahi ai ko ē ngaahi ‘ekisitení Sea.

Ko e ki’i fakataha vave he pongipongi ni peá u toki lele mai Sea pea mo e komiti ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá, konga lahi e kau mēmipa ko ení ‘i he potungāué pe ia. Ko e ‘uluakí ‘i he tu’unga ‘o e halá na’e hekeheke ‘aupito, mahalo ‘oku mea’i ‘e he tokotaha kotoa ko e ‘uha lahi ia. Pea ‘oku ma’u mai pea mo e fakamo’oni na’e ‘i ai ‘a e *influence*, na’e ‘i ai ‘a e uesia ‘o e faka’ulí ‘i ha fa’ahinga me’a. Sea ko e me’a ko ení ‘e toki fakapapau’i mai ia ‘e ha līpooti.

Ko e me’a ko ē na’e lave ki ai e Fakafofongá na’e nofo ‘a e *project* ia ko ení Sea *he public awareness* ‘i he laó. Pea na’e ako’i e lao ia ko iá na, na’e ō ‘a e kau fefine hangē pe ko e lave ‘a e Fakafofongá ki he ngaahi akó, ako’i ‘a e fānau akó, ko e hā ko ā ngaahi Lao ki he

Halapule'angá. Pea 'oku 'i ai leva mo e ngaahi me'a kehekehe ia ai, na'e 'i ai mo e ngaahi polokalama he letiō ko hono talaki 'o e laō, talaki 'o e tu'unga 'oku 'i ai e halá.

Pea na'e lava leva 'i he polokalama ko ení Sea 'o fulihi ai e ongo me'a lalahi 'e 2 kapau 'e mea'i 'e he Feitu'una ko e hiki 'o e lele vave ko ē 'o e halá 'i he vaha'a ko ē 'o e ngaahi koló meí he 60/70 pea mo e hiki 'i he loto koló meí he 40 ki he 50 Sea. 'Oku 'i ai e ma'u 'a e motu'á ni ia pe 'oku 'i ai ha kaunga 'a e hiki ko 'ení Sea ki he ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku hokó.

Sea 'e 'i ai e ngaahi fakatotolo ki ai pea 'oku 'i ai e ngāue ki ai 'a e potungāué. Ko e hā e ngaahi 'elemenite na'e uestia he hiki ko ení. Ko e hā e ngaahi me'a na'e uestia 'i he'etau fānaú, anga 'enau tutupu haké 'o a'u 'o lalahí, a'u 'o nau 'oange 'a e laisení kiate kinautolu. Hā e ngaahi me'a 'oku uestia ai 'a e fefononga'aki 'i he halapule'angá Sea. Ko u tui pe 'oku ou lava 'o tali 'a e fehu'i ko eni 'a e Fakafofongá mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā 'i he ngāue ko iá 'oku mahino pe 'oku 'i ai pe foki e *task force* 'a e Pule'angá ki ai. Ko 'eku fehu'i hono uá Sea ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí koe'uhí ko e faingata'a ko eni ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku tau 'osi fai e fehu'i ko ē 'a e, Hou'eiki 'ai mu'a mo tou fai 'etau ki'i fetoka'i'aki ko ē he'etau ngāué. Ko e me'a pe ē na'e līpooti mai 'e he 'Eiki Minisitā, pea ko e me'a na'e, me'a mai 'o talamai e me'a ko eni 'oku tau, founga ngāué ia ke mahino 'oku tau fengāue'aki pe.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ho 'alu'alu pe 'a koe afe ki hē, hoko atu ki hē toe hoko atu ko ha ngaahi me'a. Ko e ngaahi me'a ia ke 'oua te tau fetō'aki ai ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki'i fehu'i pe ke ne fakama'ala'ala mai angé 'a e *policy* ko ē 'a e potungāué ki he, ki he me'a ko eni ki mulí he 'oku hangē 'oku 'i ai e *case* ko eni 'oku faingata'á. Ka ko 'eku fehu'i pe 'aku ki aí koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi keisi ia 'oku fekau'aki ia mo e Kovití. Ko e kakai 'oku me'a honau matá ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ko eni ko ē na'á ku kole atú 'e Fakafofonga kuo 'osi fiemālie 'a e 10, na'e fai, ka tau foki ki he'etau 'asenitá ko e ngaahi me'a ko ení ko 'eta me'a atu pe ki tu'a he 11 hē kuo ke fehu'i ange e ngaahi me'a ko iá pea fakama'ala'ala. Pea na'a mahino pe ia ai he ko e me'a ena ia fekau'aki mo e *policy* mo e hokohoko atu ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou tui pe au Sea ko e kakai ko ení 'oku nau lolotonga faingata'a'ia tatau pe ka 'oku pehē 'e he Potungāue Mo'uí ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni mahalo pe ko e, ka 'oku ou tui 'oku mea'i pe ia 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui. Ko e 'osi ko ē huhu Kovití pea 'oku 'i ai e kakai 'oku mafohifohi honau matá pea 'oku nau tukuaki'i ko e Kovití pea 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakafolau ki muli he polokalama ko eni 'oku fai ki ai e talanoá.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i fehu'i pe ia eni ki he Feitu'u na Sea. 'A ia ko 'ete 'alu atu pē kita 'o 'ai ke 'i ai ha'ate ki'i faingamālie he pongipongí pea 'ikai ke talí peá te toki hū leva kita 'o fehu'i mo malanga ia he 'ū fehu'i 'a e kau ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia tuku pe ‘e ‘Eiki Palēmia ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia. Ko e me’a ia ‘oku fai e tokanga ki aí ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke u, ke u hanga pe ‘o me’a, he ko e ngaahi me’a ko íá ...

‘Eiki Palēmia: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea kuo ‘osi fai ‘a e, na’e si’i ha’u, me’a mai e Fakafofonga 10 ia pea kuo fai, pea ko eni mahalo te na hokohoko atu e talanoa ko ē. Pea ko e fanga ki’i me’a ko ená ‘e Fakafofonga toki fehu’i pe ki he ‘Eiki Minisitā. Kae hoko atu ki he’etau ‘asenitá he ka ‘i ai ha toe ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke ‘ohake he Falé ni ke tukuhifo ke alea’i.

Taniela Fusimālohi: Ka ko u tui pe Sea ‘e ‘aonga ‘aupito ki he fanongo ‘a e kakai e fonuá ko eni ‘oku nau faingata’a’ia he me’a ko eni ke fakama’ala’ala pe ‘e he ‘Eiki Minisitā he ko e me’a ‘oku mahu’inga.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo Fakafofonga. ‘Eiki Sea Komiti Kakato hoko atu ‘etau ngāué he ngāué ko eni e Komiti Kakató he ‘asenitá. Liliu e Fale Aleá ‘o **Komiti Kakató**.
(Pea na’e liliu leva e Fale Alea ‘o Komiti Kakato)

Me’a ‘a e Sea Komiti Kakató

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá, tapu atu ki he Hou’eiki e fonua kae ‘uma’ā kau Fakafofonga e Kakaí, kakai e fonuá kae ‘uma’ā e kau ngāué. Hou’eiki ko u faka’amu pe ke hangē ‘etau feme’a’akí ...

<006>

Taimi: 1050-1055

Sea Komiti Kakato: ... ko e fakahaofi mo’ui ko ē na’e fai ‘e Molitoni ki he ki’i fo’i manupuna. Ka ke tutui mai leva ha me’a ‘oku ou ‘amanaki atu pea te u fakatokanga atu fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Pea ko u kole atu Hou’eiki tau talangofua mu’a, koe’uhi pe ke ke ma’u ha faingamālie ‘o e Fale ni he lahi taha, ke ke me’a ai ‘o fekau’aki mo ha ngaahi ‘isiu mahu’inga ‘i he Fale ‘Eikí ni.

Ko au ia ko u tui ko ‘etau Tu’utu’uni me’a mahu’inga taha ia kapau te ke maumau’i ‘etau Tu’utu’uni ko e me’a leva ‘e hoko, ‘e ‘ikai ke mau toe fai atu e fakatokanga ko e ui atu pe pea ko u tui ‘e lelei ange ia. ‘Oku ‘ikai ke u tui ki hono toe ‘ai’o fu’u lōloa ke mou me’a atu ‘aho ‘e fiha e. Ki’i me’a pe kitu’a ha miniti ‘e fiha te u ‘atu pe pea ke me’a mai faingamālie pea ke me’a mai. Kae ‘oua ‘e hoko ‘a e ngaahi me’a ‘isiu ‘o e malanga lalahi e Fale ni ke ne uesia ai ho’o malanga lelei pea mo e kotoa e kau Mēmipa mo e kakai e fonua ‘uhi kae tafe lelei ‘etau feme’a’aki.

Tau hoko atu Hou’eiki, fakamolemole pe he ki’i to’o e taimi ko eni ka ko u faka’amu pe ke fakama’ala’ala pe mo fakamanatu. Ko ‘etau ngaahi lao e, lipooti fekau’aki mo e Lao fika 2/2024 ‘a ia ‘oku ‘osi tali ia pea tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ko e Lao Fakaangaanga ke Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024. Me’a mai ‘Eiki Minisitā, ha e ‘uhinga me’a ‘oku fai ai e fakatonutonu e Konisitūtone.

Fakama'ala'ala 'i he Lao Fakaangaanga Fika 2/2034 – Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2024

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Ko e fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea ko hono fakahū 'o e Talatalaaki Hia ko ē 'a e Pule'anga ki he Konisitūtone pea mo hono ngaahi fakatonutonu. Ke to'o e feitu'u kotoa pe 'oku ngāue'aki ai e 'Ateni Seniale ki he talatalaaki hia kae fakahū e talēkita.

'Eiki Sea, ko e fatongia ko eni na'e fakahoko mai ia, fai hono vakai'i 'i he ngaahi ta'u kimu'a pea ko e lolotonga ni 'oku tau 'osi maau 'etau Lao ko ē ki he *Anti-Corruption*. Ko e fakahinohino lao ma'olunga ko ē ki he Pule'anga ko e 'Ateni Seniale. 'I he taimi ko ē 'e faihia ai ha taha 'i he Pule'anga he 'oku 'ikai leva totonu ia ke toe talatalaaki 'a e 'Ateni Seniale. Ko ia ē 'oku 'uhinga ai ko ē hono fokotu'u mai ke mai e Talēkita e Talatalaaki 'a e Pule'anga ke ne fakahoko e fatongia ko ia koe'uhi 'e fepaki, *conflict of interest*. He 'oku fatongia ko ia 'i he taimi ni 'oku lolotonga fua 'e he 'Ateni Seniale pea ko e ngaahi ta'u ko ē na'e fakalele mai ai hono fakahoko e fatongia ko eni na'e fakahoko kātoa pe 'i he malumalu 'o e 'Ateni Seniale. Pehē ni pe 'Eiki Sea 'eku fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho laumālie ki he pongipongi ni fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Faka'apa'apa lahi ki he Tama Pilinisi. Mālō ho'o mou laumālie ki he pongipongi ni Sea kae 'oatu mu'a 'a e ki'i fakalavelave ko eni 'o fekau'aki pea mo e lao mahu'inga ko eni.

'Oku mātu'aki mahu'inga e lao ko eni kiate kimautilu Sea he ko e kupu fo'ou 'o e Konisitūtone. Pea ko e Konisitūtone ko e lao mahu'inga ia mo ma'olunga taha, mo mālohi taha 'o e fonua. Mea'i pe he 'e Hou'eiki pea 'oku ai 'emau tui Sea 'oku totonu ke matu'aki ma'ala'ala 'aupito ha kupu 'e fokotu'u ki he Konisitūtone 'o Tonga ki he kakai 'o e Fonua 'o kau ai pe mo e mātu'a ko eni.

'Oku ai e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea fekau'aki pe pea mo e lao ko eni 'a ia ko 'eku fokotu'u mai eni ko e kupu 31D. Kole pe mu'a ki he Feitu'u na Sea na'a laumālie lelei, tokoni mai ho kau ngāue 'i he, 'a ia ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá Sea ko e mafai 'oku foaki ki he lakanga ko eni. Poupou 'aupito pe ia 'oku totonu ke 'i ai ha lakanga pehē ke faka-Konisitūtone pea fakamakatu'unga ai 'ene tau'atāina 'a'ana ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Mateni Tapueluelu: ... ke 'oua 'e ue'i takaiholo ha fa'ahinga mafai pe ivi fakapolitikale kae fiema'u ke tau'atāina he 'oku mahino ko e 'uhinga 'oku fiema'u ai ke fokotu'u ki he Konisitūtone.

Tokanga Tongatapu 4 fekau'aki mo e kupu 4 (c) e Lao

Ko e me'a 'oku fai ai 'a e tokanga 'e Hou'eiki ko e mafai ko eni 'oku foaki ki he lakanga ko eni, pe ko hai pe ia, ka 'oku 'i ai 'emau tokanga Kupu 4(c). 'A ia ko e ngaahi mafai eni 'oku hā ai pea ko u kole atu pe ke taki mu'a homou tokanga ki he me'a 'oku fai 'a e hoha'a 'a e motu'a

ni, 31D Kupu 4(c) ko e Lao Fakatonutonu ē, Lao Fakatonutonu. ‘A ia ko e Lao Fika, ‘o e Konisitūtone Lao Fika 6 eni. Ko e Lipooti Fika 6 ‘o e Lao Fika 2 ‘e Sea 2(a). Ko ia Kupu 4 ‘alu ki he Kupu 4 (c) ē, ko ia, 31D Kupu 1, 2, 3 pea ko e 4(c), foki pe ki ‘olunga.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e Konisitūtone ena Fakafofonga ...

Mateni Tapueluelu: Ko e Lao Fakaangaanga Sea.

Sea Komiti Kakato: 31A?

Mateni Tapueluelu: Sai pe Sea ka u...

Sea Komiti Kakato: Pe ko e Konisitūtone Fakaangaanga?

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e Lao Fakaangaanga foki eni ‘oku tau lele ai, ko ia mālō. “Kuo pau ke ma’u ‘e he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga ‘a e mafai ke” hoko atu ai ē –

- a. Kamata’i mo fakahoko ha ngaahi hopo ai. Ko ia ‘oku ne hanga ‘o *initiate* hopo hia kau ki ha taha ‘i he Fakamaau’anga pe”, hoko hifo ai.
- b. To’o pea hoko atu ‘a e ngaahi hopo hia ko ia kuo kamata’i pea fakahoko ‘e ha taha pe ha ma’u mafai kehe.

Ko ‘ene kamata ia ko e ngaahi kupu eni ‘oku fai ki ai e tokanga Sea.

- c. Ta’ofi e hoko atu ‘i he tu’unga pe kimu’a pea fakahoko ‘a e tala tu’utu’uni ‘a e ngaahi hopo hia ko ia kuo kamata’i pe fakahoko ‘e ia pē pe ‘e ha taha pe ma’u mafai kehe.

‘A ia ko e me’a eni ‘oku fai ai ‘a e tokanga ‘e Hou’eiki. Ko e Kupu 4(b) mo e (c). Ko e mafai ‘o e tokotaha ko eni ke ne hanga ‘o ta’ofi ha ngaahi hopo ia ‘oku fakahoko ‘e ha ni’ihi kehe hopo hia kehe. Mea’i pe he Hou’eiki na’e ‘i ai ‘a e feinga ke faka’atā ke lava ‘a e kakai ‘o fakahoko ‘a e *public prosecution*. Pea ko ‘enau hanga ‘o ‘eke ‘o fai ha ngaahi hopo hia ‘e Sea pea ko e ‘uhinga ia ‘o e ‘ohake e kupu ko eni ko e kole ke fakama’ala’ala mai mu’a ‘e he Pule’anga ke mahino ‘aupito ‘aupito pe ‘oku tamate’i ‘a e ngaahi mafai ia ko ia, kae fakafoki taha mai pe ia ki he tokotaha ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga ‘o e fehu’i ke fakamahino mai he ko e, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi hopo na’e fakahoko ‘i he fili na’e toki ‘osi, ko e fakahoko ia ‘e he ni’ihi tau’atāina ‘i tu’a. Pea ‘oku fakamo’oni’i ‘e he hisitōlia na’e mātu’aki ola ‘aupito ‘a e ngaahi hopo ia ko ia ‘i hono fakahoko taautaha *private prosecution*. Ko eni ‘oku fakahoko mai ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u lave’i pe ‘e ki’i lōloa ho fakama’ala’ala mo e me’a ‘oku feme’a’aki mai mo e Minisitā ka koe’uhí ko ‘etau taimi ē, tau ki’i mālōlō ē.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<003>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato (Lord Tu’ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho’omou laumālie. ‘Anenai na’a tau mālōlō koe’uhi ‘oku ou lave’i pē ‘oku lahi e me’a ‘oku feme’a’aki ki ai. ‘Eua 11, fakamolemole Tongatapu 4.

Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau’i ‘oku ‘ave e Lao ki he kakaí ke ‘omai hanau lau

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea kae faka’osi atu mu’a ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni Sea. Sea ko e, ko u kole pē kapau te u lava ‘o ‘oatu ‘a e ongo kupu pea u ‘alu tahataha atu pē he ‘oku faingofua pē ‘oku 2 pē. ‘A ia ko e Kupu 4(b) pē. ‘A ia ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a ia ko e to’o pea hoko atu ‘a e ngaahi hopo hia ko ia kuo kamata’i pea fakahoko ‘e ha taha pē ha ma’u mafai kehe. ‘A ia ko hono faka-Pilitānia ’ona Hou'eiki ko hono *take over* hangē ha to’o hono *take over* ha hopo hia ia na’e fakahoko ‘e ha taha kehe ‘a ia ‘oku pehē: *Take over and continue any such criminal proceedings.*

Sea ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga, kapau ‘oku pehē ko e ngaahi fehu’i, ko hai te ne totongi kapau ko e hopo ‘a’aku ‘oku ou fakahoko pea ha’u ‘a e *public prosecutor* ‘o *take over*. Hai leva te ne hanga ‘o totongi e *cost*? Tau pehē kapau te u fo’i hono fakafongonga’i mo hono to’o ‘eku keisi meiate au ‘o iku fo’i e hopo. ‘E fiemālie nai ‘a e kakai ki ai? Ko hono to’o ‘enua ngaahi hopo ‘ikai ke ‘i ai ha’anau toe lau ki ai he ko e mafai ‘oku foaki pehe’i pē ia?

Ko e ‘uhinga ‘eku tala fakatātā ki ai Hou'eiki, he na’e ‘i ai foki ‘a e ngaahi hopo ‘i he fili na’e toki hokó ko e *institute* pē ia ‘e he ni’ihi ‘i tu’a *private* foki. Pea na’a nau fiemālie ki ai he na’e ola e ngaahi hopo ‘e ni’ihi. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha lēvei ia ko hai te ne totongi ‘oka fo’i. ‘A ia ko u pehē kapau ‘oku, ko e hā e tefito’i ‘uhinga kuo fokotu’u pehe’i ai ke to’o ‘a e, ke lava ‘o to’o ‘a e ngaahi faingamālie hopo pehē ‘e Sea.

Ko e hoko hifo ai ko e 4(c) ‘a ia ko e ta’ofi. ‘A ia ko e Kupu (b) ia ko e to’o ko e *take over* ko eni ia ko e ta’ofi ko e *discontinue*. Ta’ofi ke hoko atu ‘i ha tu’unga pē kimu’a pea fakahoko ‘a e tala tu’utu’uni ‘a e ngaahi hopo hia ko ia, kuo kamata’i pē fakahoko ‘e ia pē ‘e ha taha pē ma’u mafai kehe. Tau pehē Sea ko e fakatātā pē eni ia Hou'eiki fakamolemole ko u ‘ai pē au ke mahino ‘a e poini. Tau pehē ko u hanga ‘e au ‘o faka’ilo hia ha Minisitā, vaeua e hopo hū mai e *public prosecutor* ‘o ta’ofi *take over* ‘e ia e hopo pē ko ‘ene ta’ofi ‘aupito ‘e ia hangē ko e kupu ko eni he 4(c). *Discontinue* ‘a e hopo.

‘Oku ai e, ‘a e tokanga ki ai Sea he ‘oku ‘ikai ke fokotu’u mai tatau pē ‘a e 4(b) mo e (c) ha *condition* pē ko ha ‘uhinga pē makatu’unga ngalingali e fai ai ha me’a pehē. Ke ‘omai tau pehē fokotu’u mai ‘e he *public prosecutor* pea tau pehē faitu’utu’uni e Tu’i Fakamaau Lahi pē ko e Fakamaau’anga Lahi ki hono ta’ofi kae fokotu’u kae 'atā ke ne fai mai e fokotu’u ‘o e *condition* pē ko ha makatu’unga. Ko eni ia ‘oku fo’i foaki kakato pē mafai kiate ia pea ‘oku ‘oatu ai ‘a e hoha’a ‘a e mātu’a ni ke tuku pē mu’a ki he Pule’anga ke ne toki hanga ‘o fakama’opo’opo mai.

‘Oku fai ‘a e tokanga ki heni Sea ko hono ‘uhinga ko e mafai a’ua’u pehé ni ‘oku ‘i ai leva ‘a e tokanga na’a uesia ‘a e Kupu 83(a) ‘o e Konisitūtone lolotonga. ‘A ia kapau te u lau atu ‘oku pehē: Pule ‘a e lao mo e tau’atāina ‘o e Fakamaau’anga: Kuo pau ke tauhi ma’u pē ‘a e ngaahi tefito’i fakakaukau mahu’inga faka-Konisitūtone lolotonga ‘a e pule ‘a e lao mo e tau’atāina ‘o

e Fakamaau'anga. 'A ia ko e pule ia 'a e lao 'e tu'u ai 'a e ni'ihi 'o fakahoko 'enau ngaahi *private prosecution* ha'u leva e ni'ihi kehe ia 'o *take over* 'a e fo'i faka'ilo ko ia pē 'e fo'i pē mālohi pē ko hono matu'aki *outright* ta'ofi, *discontinue*. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha *condition* 'e 'omai pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga Sea mo e kole ki he Hou'eiki Pule'anga ke fakakaukau'i ange mu'a...

<004>

Taimi: 1135-1140

Mateni Tapueluelu: ... 'a e taimi 'oku tau fokotu'utu'u ai e Konisitūtone ke 'uluaki pē ke mahino 'oku tali 'e he kakai, he ko e fakalea 'o e Konisitūtone ko e *contract* 'i he vā 'o e kakai ki he founga 'e pule'i 'aki kinautolu. Ko e 'uluaki *definition* ia ko ē 'o e me'a ko e Konisitūtone ko e *social contract* 'i he vā 'o e kakai ki he founga 'e pule'i 'aki kinautolu 'enau ngaahi totonu mo e founga honau Pule'anga pea 'oku kau eni ai.

'E, 'e Hou'eiki Palēmia ko e kole ko e ua 'aki eni hono 'omi 'a e kupu 'o e Konisitūtone 'oku ongo'i ia he motu'a ni 'oku 'oku hū ki'i fefeka pea māsila mai. Na'a mau kole atu foki ko hono 'uhinga ko e kupu 99 'o e Konisitūtone. Tau'atāina ko ē ki he sula ka na'e 'omi pē lao ko ia pea 'oku 'alu ia. Ko eni ko e kupu tonu eni e Konisitūtone 'oku 'omai 'oku fai atu ai 'a e kole Sea ke fakapapau'i mu'a 'oku, 'oku 'i ai ha lau 'a e kakai fekau'aki mo e me'a kupu ha fa'ahinga kupu fo'ou pē Konisitūtone 'oku 'omai. He ko ha lao 'oku 'ikai ke poupoua pē tali 'e he kakai 'e fehu'ia hono *merit* he ko e lao ke pule'i 'aki e kakai. Ko e ko 'etau 'alu ko eni 'i he kaha'u ka tali ē 'e 'i ai e kakai 'e uesia ai pea 'oku mahu'inga pē ke fakapapau'i 'oku 'ave ki he kakai ke 'i ai ha'anau lau.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i lavelave atu ā ki he fehu'i Sea.

Mateni Tapueluelu: Sai ke ...

Fakama'ala'ala Pule'anga 'oku kehekehe pe ngaahi faka'ilo 'oku fakahoko 'i he'ene fakafekau'aki mo e kupu (a) mo (b) 'oku fehu'ia

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i tuku mai ha faingamālie. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu ki he Hou'eiki Komiti Kakato. 'Uluaki pē Sea ko e ngaahi fatongia ko eni 'oku lolotonga 'i he 'Ateni Seniale pē ia. Pea ko 'ene ua ki ai Sea 'i he Lao Hia 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'e Talatalaaki 'a e polisi pea 'oku 'i ai e ngaahi kupu kuo pau ke 'alu ia ki he Talatalaaki ko ē 'a e Pule'anga makatu'unga 'i he hia takitaha. 'E 'ikai ke nusi fakataha kātoa pē 'a e ngaahi hia 'o fai. 'I he hopo ko ē talatalaaki e ngaahi me'a ko ē fekau'aki mo e fili kuo 'osi na'e hopo ia he hopo sivile Sea. Pea ko e me'a ia ko ē na'e hoko na'e 'alu ia na'e 'ikai, me'a ia na'e 'ikai ke ngāue pōpula ai ha taha pea fai 'aki pē ngaahi tu'utu'uni ko ia.

Ka ko e ngaahi mafai ko eni Sea tau pehē ko e (b) kapau leva 'oku 'i ai ha faka'ilo ke 'ave ki he Fakamaau Lahi. 'Ilo 'e he Talatalaaki ko ē 'o e Pule'anga 'oku 'ikai ke ma'u 'a e fakamo'oni fe'unga 'oku 'i ai hono mafai ke ta'ofi ke tuku mo e fakamole taimi he 'oku 'ikai ke lava 'o fakamo'oni'i 'a e 'ū hopo ko ia. Me'a tatau pē mo e (c) Sea. Ngaahi faka'ilo ia 'oku pehē 'oku 'ikai lava, malava ia 'o fakamo'oni'i pea ka fai pē hopo ia 'oku mahino pē 'e hao ia he 'oku 'ikai ke, 'ikai ke lava ia 'o fakamo'oni'i. Ko e mafai ia 'oku tukuange 'e he lao ki he Talatalaaki ke ne fai 'a e fakapotopoto fe'unga ko ia ke ta'ofi pea ke tuku 'a e hopo ko ia 'oku te'eki kef

ai ha faitu'utu'uni. Ko e me'a ia 'e maau ai e Fakamaau'anga he 'ikai ke tu'utu'uni noa'ia ai ha Fakamaau'anga fekau'aki mo ha taha 'o tukuaki'i ki ha hia lolotonga 'oku 'ikai ma'u ha fakamo'oni fe'unga ki ai. Ko ia 'oku fokotu'u atu e lao 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ka ko e Minisitā Lao 'i he ki'i fakama'ala'ala mo e tali 'oku 'omai Sea ka ko e, ka ko u kole atu ke tukuange mai mu'a ha faingamālie ke 'oatu ke kakato atu 'emau fakakaukau Sea. He ko e ko e me'a ia ko ē 'oku mau hoha'a ki ai ko e 'ikai ke aofangatuku 'e he Fakamaau'anga ha hopo 'oku pehē ke kaniseli pē ta'ofi, kae aofangatuku ia 'e he Talatalaaki *Prosecutor* 'a e Pule'anga.

Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea pē 'oku tau'atāina e fo'i tu'u ko ia 'a ia 'oku Talatalaaki pē ia pea toe faifakamaau he taimi ko ia ko fē me'a 'oku ne pehē 'oku ma'u ai 'a e fakamo'oni mo e me'a 'oku 'ikai ke kakato ai e fakamo'oni 'o 'ikai ke 'ave ia ke aofangatuku 'e he Fakamaau'anga he ē.

Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku kei lava pe faka'ilo hia 'a e kakaí

Ko e me'a ia 'oku fai ki ai ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Mateni Tapueluelu: ... e tokangá Sea pea ko e mo'oni pe 'a e 'Eiki Palēmiá ia na'e, ko e ngaahi hopo ko eni ko ē 'i he filí na'e tā 'i he sivilé ka ko hono me'afuá na'e 'osi mahino pe na'e tala mai me'afua ia ki he *criminal*. Pea pau ke fakamo'oni'i ta'etoeveiveiua ia Sea pea ko 'eku ki'i fehu'i tokoni mai pe mu'a 'Eiki Minisitā Lao, tokoni mai. 'Oku kei 'atā 'i he lolotongá ni 'a e *prosecute* pe ko e faka'ilo hia 'a e kakaí, kei 'atā 'i he lolotongá ni pea ko e hā 'ene uesia ka tali ē, mālō Sea.

Taukave mei he Pule'anga 'oku fakangatangata pe ngaahi faka'ilo 'oku fakahoko taautaha

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'i ai pe ka 'oku fakangatangata 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'i ai, 'oku 'atā ke lava 'o faka'ilo taautaha 'e ha taha ha me'a ka 'oku fakangatangata pe 'i he ngaahi Fakamaau'angá 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke pehē ke tau'atāina kakato e me'a ko iá.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu Sea ko e me'a ia na'á ku loto pe me'a tonu mai pe 'a e 'Eiki Minisitā Lao 'o e fonuá 'oku kei tu'u 'a e fo'i totonu ko iá Sea ke faka'ilo hia 'a e kakaí pe ko e totonu ia 'oku fai ki ai e tokangá 'e Hou'eiki. He 'oku foaki leva 'a e toe fo'i totonu fungavaka ia ki 'olunga 'i he kupu Konisitūtone ko ení ke lava 'o to'o ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Mateni Tapueluelu: Pe kaniseli.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e totonu ko iá, tau pehē, fakapoongi ha taha. He ‘ikai ke ‘ai e totonu ia ko ē ke faka’ilo ‘e he taautaha ‘a e me’a ko ē ki he fakapō. Ko e hia ko iá hangē ko eni na’á ku lave ki ai ‘anenaí, me’a ia ‘a e talatalaaki ko ē ‘a e Pule’angá, ko e hia ia ki he fonuá. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi hia ‘oku fakangatangata ki ai ‘a e mafai ko ē ‘o e faka’ilo taautahá Sea.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ‘oku mo’oni pe ia ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi hia, hia ki he Fakamaau’angá, hia ki he fonuá, *crimes against the state*, hia ke fakamaau totonu. Sea ka ko e hia. ‘Oku ‘atā ke faka’ilo hia ‘a e kakaí pea ko e fo’i ‘atā ko iá, ko ia eni ‘oku tu’u laveangofua ko ē ‘i he kupu 4(b) pea mo e (c) ‘oku fai atu ai ‘a e kolé. Sea ‘oku ou kau au ‘i he tui ko e ngaahi fakalelei lalahi pehe ní he ko e Konisitūtone ‘oku mea’i ‘e he Hou’eikí. Ko eni ka paasi ē, ka fiema’u ke toe fakalelei’i ko e ‘uhinga ko ‘ene Konisitūtoné ‘e fiema’u ia ke loto taha kātoa ki ai e Kapinetí.

Fokotu’u Tongatapu 4 ke fakafoki laó ke ‘omai ki ai lau ‘a e kakaí

Ki’i faingata’a ange ke liliu ha kupu Konisitūtone ‘e tali. Pea ‘oku fai atu ai ‘a e kolé ko ‘eku fokotu’u ‘a’aku Sea ‘e laumālie lelei ‘a e Pule’angá kae fakafoki ‘a e lao ko eni ke ‘omai ha lau ‘a e kakaí ki ai. Ke mahino ‘oku poupou’i pe ‘ikai poupou’i pea kapau ‘oku ‘ikai ke poupou’i, totonu pe ke ki’i fakalelei’i.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ka toe ‘ave eni ia kapau ‘oku hoko ia ko ha talatalaaki ki he ngaahi hia ko eni ‘oku tau feinga’i he taimi ní, ke ta’ota’ofi ke pule’i mai ia meí he kakaí meí tu’a. Pau ko e faito’o konatapu, ‘e ‘ave mo ia ki he kakaí? Ko e me’a ē ‘oku ma’u pea ‘oku ‘i he mafai ia ‘o e ‘Ateni Senialé pea ko ia ‘oku ‘ave ko ē ki he talatalaaki ‘a e Pule’angá. He ‘ikai ke lava ke tau ‘ave ‘a e ‘ū me’a ko iá ke pule’i mai ‘e he kakaí ‘a e me’a ko ē fekau’aki mo e *drugs*.

Mateni Tapueluelu: Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga atu au ke ‘ave e me’a ki he *drugs*. Sea ko e kupu ko eni ‘o e Konisitūtoné fika 31(d) ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai ki he *drugs*. Ko e ngaahi mafai eni ia ‘o e *public prosecutor*.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Mateni Tapueluelu: ‘A ia ‘oku fai ki ai e tokangá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ia e fakahoha’a atú he ‘oku ‘i ai pe ‘ū hia ‘oku ‘atā ki he *private*. ‘Oku ‘i ai e ngaahi hia hangē ko ē ‘oku ‘osi lave atu ki ai he ‘ikai ke lava ia ke ‘ave ke fai e talatalaaki he ‘e taautaha. Ko e hia ia ki he *state*.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sai pe ia ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino pe. Ko e me’a ko ē ‘oku mau fakahoko atú ko e mata’itohi na’e, pea, ‘oku ko ē ‘oku tohi mai ‘i he kupu ‘o e laó ‘oku ‘ikai ke tohi’i pehe’i mai ia. Ko ē ‘oku tohi’i mai, to’o pea hoko atu ‘a e ngaahi hopo hia ko ia kuo ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘E Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko ia kuo kamata'i pea fakahoko 'e ha taha pe ha ma'u mafai kehe. 'A ia 'oku 'ikai ke fakangatangata pe ki he'etau pehē ko e hia pe ko ē ki he *state*. 'Oku 'atā ki ha fa'ahinga hopo hia pe ke ne ta'ofi pea ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'oku 'i he lao kehekehe 'a e ngaahi mafai ko iá pea 'oku kau pe ia 'i he lao ko ení 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai tēpile ki mui, 'okú ne talamai ai ...

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Tokoni Palēmia: ... e 'u lao kehekehe ko ē 'oku fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko e ko ē ki'i palopalema he 'oku 'ikai ke tohi'i mai foki ia he ko e ngaahi hopo hia pe eni 'e ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Ikai ke tohi ia he Konisitūtone, 'e fonu 'a e Konisitūtone ia 'e Sea 'ikai ke tau kei hao kitautolu. Ko e me'a ko ia 'oku pau ke 'oatu lalahi he ko e titeila 'o e lao ko ē 'e 'ave ia he ngaahi lao kehe.

Mateni Tapueluelu: Sea, sai pe ia 'oku ou loto pe au ke 'oatu e me'a 'oku mau tokanga ki ai ko u faka'apa'apa pe ki he 'Eiki Minisitā, Sea. Ka ko hono hiki fakalukufua pehe'i mai 'Eiki Sea 'e faingata'a 'aupito ia ke 'ave 'o vahevahe'i ki mui.

Kuo 'osi fakataha'i mai e fo'i mafai hē 'oku ma'u 'e he *public procecutor* 'a e fo'i mafai ko ē. 'E Hou'eiki ko 'eku tokanga ko hono 'uhinga ko e mafai ko ē 'Ateni Seniale, 'oku 'ikai ke lisi pehe'i ia. Ko eni 'oku lisi pehe'i mai 'o mahino *explicit*, tohi'i mahino mai. Ko 'ene paasi pe Sea ko 'ene loka 'a'ana ko ia 'e fu'u faingata'a ia ke toe liliu ko ia ai 'oku mau tui ke fakapotopoto 'etau ngāue Sea. 'Alu 'alu lelei kae 'oua 'e fu'u hangē 'oku *force* pehe'i mai ka u hanga 'o ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e fakapotopoto taha eni ...

'Uhilmoelangi Fasi: Sea kole atu ke ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Hono fa'u e lao, ko e fa'u eni ke malu'i 'a e kakai e fonua.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ki'i me'a mai ange Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e fo'i konga ko eni fekau'aki pea mo e *public procecutor*, 'a e lao ko eni. Na'e 'osi 'ohake ia 'i he taimi na'e fai ai 'a e *consultation* ko ē ki he fo'i lao 'e 6. Pea na'e kau ai 'a e konga ko eni fekau'aki pea mo e *public procecutor*. Pea na'e lahi e hoha'a 'a e kakai ko ē na'e 'i he *consultation* fekau'aki pea mo e me'a pe ko eni ē.

He koe'uhi 'oku 'omai 'e ia e fu'u mafai aoniu mo ta'efakangatangata ki he tokotaha ko eni ke fakahoko 'aki hono fatongia. Mahino pe kiate au e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā Lao fekau'aki mo e ngaahi hopo 'e ngali fakamole taimi. Ka 'oku 'ikai foki ke tu'u mai e fakangatangata ia ko ia 'i hē, 'oku tu'u ia ko ē ko ha fa'ahinga hopo pe 'i ha fa'ahinga taimi 'e lava ke ta'ofi ia 'e he tokotaha ko eni.

Pea ko e me'a foki ke mahino kia kitautolu 'Eiki Sea 'e tu'uma'u e lao kapau 'e paasi kae fetongitongi e sino 'o e kau *public procecutor* ki ha tokotaha fakapotopoto ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu pe Sea, 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga hopo pe ko e hopo hia ...

'Uhilamoelangi Fasi: Ko ia fa'ahinga hopo hia 'oku ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e talatalaaki ko ē 'a e pule'anga ki he hopo hia ka ko e kupu 'oku lave pe ki he hopo hia *b* mo e *c* 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga hopo pe ...

'Uhilamoelangi Fasi: Ko ia 'oku 'uhinga ki ai Sea, fa'ahinga hopo hia ko e he 'oku tu'u hē ko e hopo hia 'ikai ko ha fa'ahinga hopo, lahi e ngaahi kalasi kehekehe 'o e hopo hia. 'A ia 'e ko e fu'u mafai ta'efakangatangata ko ē 'e lava ke ngāue lelei 'aki pea 'e toe lava ke ngāue ta'efakapotopoto 'aki makatu'unga pe mo tefito 'i he ngaahi hia ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe mu'a ke u lava tokoni ki he Fakafofonga kātaki.

'Uhilamoelangi Fasi: 'E Sea 'ikai ke u fiema'u e tokoni kei hoko atu pe 'eku fakamalanga. He ko e 'uhi ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu kātaki pe Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu pau ke ke me'a hifo Tongatapu 2 'io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. Sea ko e fakatonutonu 'a e fakakaukau ko ē 'oku pehē, ko e fu'u mafai ta'efakangatangata. 'E Sea ko e fakatonutonu ia he ko hono 'uhinga ko e hopo hia foki eni ko e kalasi foki 'o e hopo 'i he Fakamaau'anga 'oku mea'i pe he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. 'Oku 'i ai e, ko e ongo sino lalahi ko e hopo sivile tukukehe ange e hopo kelekele pea mo e hopo ...

'Uhilamoelangi Fasi: Sea ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko e fakatonutonu eni 'a e mafai ta'efakangatangata Sea ...

'Uhilamoelangi Fasi: Sea ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā. Kapau 'oku pehē 'e he 'Eiki Minisitā 'oku hala 'eku pehē 'oku hala 'eku pehē 'oku ta'efakangatangata. Fē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea ...

'Uhilamoelangi Fasi: Fē leva e konga hē 'oku pehē mai ai 'oku fakangatangata?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko e hala 'eni, 'a e ta'efakangatangata e mafai. Ko e hopo 'oku 'i ai 'a e lao 'oku fai 'aki pea 'oku 'ikai ke 'alu 'a e mafai ia 'o e *public procecutor* pe ko e tokotaha talatalaaki 'o fakalaka 'i he lao pea mo e tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga ke fai e hopo.

Ko hono ua Sea, ke fakatokanga'i ange pe mu'a he Fakafofonga tapu ange pe mo ia, 'oku 'i ai ko e tokotaha ko ē 'oku faka'ilo ko ē he hia 'a ē 'oku fai ai ko ē hopo. 'Oku 'i ai mo 'ene

fakafofonga lao ‘a’ana ‘oku ne hanga ‘o fakafofonga’i ia ke tataki ki he totonu ‘o fakatatau mo e lao. ‘Oku ‘ikai ke fakapalataha ....

‘Uhilamoelangi Fasi: Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: He ‘oku ‘omai pe mo e faingamālie ke fai e tifeni ...

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Oku mahalo ‘oku ...

<007>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... Sea ko e fakatonutonu pe Sea.

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Oku ‘ikai ke ‘asi e ‘ū me’a ia ko ia ‘i he lao ko eni ‘oku tau, ‘oku fai ai e feme’a’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ‘uhinga pe Sea ko e fakatonutonu ko e ta’efakangatangata ke pehē mo e tukuaki’i ‘oku tāpalasia.

‘Uhilamoelangi Fasi: Koe’uhí he ko e me’a ia ‘oku ‘asi hake. Ko e me’a ia ‘oku ‘asi hake hē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Oku ‘ikai ke ‘asi mai hē ha fa’ahinga fakatangangata ia ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu, fakatonutonu atu Sea ‘a e Fakafofonga.

‘Uhilamoelangi Fasi: Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 4.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakafofonga fakatonutonu ...

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *condition*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke ki’i me’a hifo Fakafofonga. Sea ‘oku tau feinga foki tautolu ia tapu mo e Feitu’u na Sea. Sea ko e hopo ‘oku ‘i ai e ongo kakai ai ‘e ua faha’i ‘e ua. Ko e kakai Tonga ē kakai Tonga ē. Kuo pau ke malu’i lōua e kakai e fonua, te tau feinga ke tau hanga ‘o fakalavea’i’aki pe faka’ilo, ‘ikai Sea. Ko ho Fale ‘ou Sea te tau tokanga ki he faka’ilo, te tau toe tokanga ki he kakai ko eni ko ē ‘oku faka’ilo.

Pea ko e me’a ia ia ‘oku fai atu ko ē he Pule’anga e me’a ko eni ke fakahaofi mo e kakai ‘oku faka’ilo ‘oku ‘i ai ‘enau totonu, totonu faka-Konisitūtone Sea, he koe’uhí ko e me’a ia ko ē ‘oku feinga mai ko ē ki ai ‘a e faha’i ‘e taha ke tau feinga’i ke mo’ua. Ke mo’ua ‘oku ‘i ai ‘ene totonu. Ko fē ‘a e totonu ‘a e tokotaha ‘oku, ko fē totonu ‘a e tokotaha Tonga ko ē ‘oku faka’ilo. Ko e me’a ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea kapau leva ko e me'a ko eni Sea te tau feinga pe ...

Mateni Tapueluelu: Ke me'a ki lalo Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e hopo kotoa pe mo'ua, mo'ua, mo'ua, mo'ua Sea, 'ikai! Fakahaofi e kakai 'oku 'i ai 'enau totonu ke nau hao.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu Sea e pehē 'oku mau feinga atu ke mo'ua. Ko 'emau feinga atu eni ia 'amautolu ke tau'atāina 'a e kakai. Ka ko u 'oatu 'a e fokotu'u ko eni Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu ko ho feinga mai ke mo'ua ke tukuange. Ko e totonu ē e tokotaha 'oku faka'ilo Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō ongo Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Ke mo'ua fēfē?

Sea Komiti Kakato: Kia au 'eku 'uhinga 'oku 'i ai pe homo tau'aki 'uhinga, feinga ē ke hao feinga ē ke 'oua 'e mo'ua ka ke mo'ua. Ko e anga pe faka'uhinga.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u hanga 'o faka'osi atu.

Sea Komiti Kakato: 'Osi pe pea Tongatapu 7.

Taukave'i Tongatapu 4 totonu kakai ke nau fakahoko 'enau faka'ilo kae 'oua ha'u ha mafai kehe ta'ofi 'enau hopo

Mateni Tapueluelu: Ko e tu'u ko ē 'a e Lao Hia 'oku kongā 'e 13 kakato ia 'a e ngaahi kongokonga 'a e ngaahi hia kehekehe. Ka ko u fehu'i Sea. Ko e fakahoko mai 'o pehē 'oku 'ai pe eni ki ha ni'ihī pea tuku, tohi'i ia 'i fē 'i hē? Ko hono mo'oni 'oku *apply* fakalukufua. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga. 'Oku mau tokanga atu ki he totonu 'a e kakai ke nau fakahoko 'enautolu 'enau faka'ilo, kae 'oua 'e 'alu atu ha mafai kehe 'o *take over* pe ta'ofi 'enau hopo. Ko e poinī ia Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, Sea ka u ki'i fakatonutonu atu Sea. Fakatokanga'i ko 'etau

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Konisitūtone eni, kuo pau ke 'ai fakalukufua, he 'ikai ke tau lava 'o fakaikiiki 'i he Konisitūtone. 'Oku 'i ai e 'ū lao 'oku 'i ai e fakaikiiki ai te tau ma'u ai 'a e

mo'oni ko ia 'Eiki Sea, Lao Hia 'oku 'i ai hono ngata'anga 'o e me'a ke faka'ilo fakataautaha, 'oku 'i ai e me'a ke faka'ilo 'e he Talēkita 'o e Talatalaaki. 'Oku 'ikai ke 'omai ia 'o natu kātoa he Konisitūtone Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea faka'osi pe Sea. 'Oku 'ikai ke fakalea pehē mai e kupu ia ko ē ko e taha ia. Ko e ua Sea ko e ngaahi mafai ko eni 'oku pehē 'oku lolotonga 'i he 'Ateni Seniale Sea. Ko e fehu'i pe ia 'a'aku, kupu fiha ia e lao 'oku 'asi ai e mafai ko ē?

Ko hono toki fokotu'u mai ē pea 'oku mau tokanga he 'oku tohi'i hinehina mo 'uli'uli ko 'ene paasi pe Sea ko 'ene 'alu 'a'ana ia kuo Konisitūtone pea 'oku faingata'a ke toe liliu kae 'oua leva ke loto ki ai 'a e Fale Alea pea lototaha kātoa ki ai e Kapineti. Ko e me'a 'oku mau tokanga ai ke fokotu'u mu'a ke tonu. 'Oku mau tokanga atu ki he ngaahi totonu 'a e kakai ke nau fai 'enautolu 'enau faka'ilo he ko nautolu te nau totongi. Ka 'o ka fai ha hopo pea ha'u ha taha ia 'o *take over* pea u fo'i te u fiamālie ki ai? Ko e poini ia Sea 'oku mau tokanga atu ki ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'oku 'ikai ke *take over* noa'ia 'oku *take over* fakatatau ki he lao. Ko e fonua ni 'oku pule'i tautolu 'e he lao, pea te tau ngāue 'o fakatatau ki he lao mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko 'ene lelei ia Sea 'o kapau 'e pehē 'a e kupu ke fokotu'u mai he Talatalaaki, fokotu'u mai kae aofangatuku he Fakamaau'anga ko 'ene lelei ia, kae 'oua te ne fai 'e ia 'a e tu'utu'uni 'oku natula ia ko e tu'utu'uni 'a e Fakamaau. Ko e Fakamaau te ne talamai ke ta'ofi ha hopo. 'Oku 'ikai ke fe'unga e fakamo'oni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'i he taimi ko ē 'oku ta'ofi ai ...

Mateni Tapueluelu: Fo'i mafai ko ia 'oku 'ave ia ki ai Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: He Talatalaaki ha hopo Sea 'oku pau ke fai e felotoi 'a e ongo tafa'aki lōua 'i mu'a 'i he Fakamaau pea toki fai 'a e tu'utu'uni ko ia. 'Oku pau ke fakahoko 'o kapau ko e me'a ko ia 'oku 'osi 'ave ki he Fakamaau'anga pe ko 'ene ta'ofi pe kimu'a.

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamālō au kapau ko e lea ia na'e pehē ke feongoongoi ke na...

<003>

Taimi: 1155-1200

Mateni Tapueluelu: ... femahino'aki Sea kae toki lava 'o ta'ofi ha hopo.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fai ha 'ai me'a noa'ia...

Mateni Tapueluelu: Kapau 'e tohi'i ka 'oku 'ikai foki ko ia ē ko ē 'oku talamai ia ko hono mafai 'ona ke to'o pē ta'ofi. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha talanoa ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha talanoa ia ke femahino'aki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku kole pē ki he Fakafofonga mo e ki'i faingamālie tokoni atu pē. Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e, hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'a e 'Eiki Minisitā Lao ko e Konisitūtone 'oku fa'u mai pē ia ko e mape folau ke tau muimui ki ai ka 'oku 'ikai ke fakaikiiki mai 'e he Konisitūtone ia 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fakahoko. Ko e fakatātā pē ki ai Sea, ko 'etau

Konisitūtone ko e ki'i *document* ko hono matolu pē ē mahalo pe 'oku kupu pē 'oku a'u 'o 100 pē 'oku fiha pea 'oku toki fa'u leva e lao. Fele hono ngaahi voliume ke ne hanga 'o fakamānava'i mo fakaikiiki mai.

'A ia 'oku kau ai e tu'utu'uni ki he 'Ateni Seniale 'oku ai hono lao. Ke ne hanga 'o fakamānava'i 'a e taumu'a folau mo e siate folau mo e ngaahi tefito'i totonu 'oku 'omai ko ē he Konisitūtone. Pea mei ai leva Sea mei he lao 'a e ngaahi voliume ko eni 'i homou ngaahi 'ofisi Sea 'oku fokotu'u ai. Pea 'oku toe fa'u leva 'a e ngaahi tu'utu'uni kau ai e *Regulations* kau ai mo e ngaahi *Rules* pē koe ngaahi Tu'utu'uni 'a ia 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Lahi ko e *Supreme Court Rules* ko 'ene ngaahi tu'utu'uni. 'A ia 'oku ne hanga 'o fakaikiiki *detail* mai ai 'a e founa e hopo 'a e founa hono alea'i ke ta'ofi ha hopo 'a e felotoi 'a e ngaahi tafa'aki 'o fakatatau ki he ngaahi konivesio fakalao fakavaha'apule'anga 'oku tau muimui ki ai Sea.

Ko e poini ko ia ke 'omai ke fakaikiiki mai he Konisitūtone 'a e ngaahi totonu ke 'oange ki he 'Ateni Seniale 'a e ngaahi totonu 'oku 'oange ki he Talēkita e *Prosecution* pē ko e Talēkita Talatalaaki, ko e poini ia Sea. 'Oku ma'opo'opo pē 'a e ngaahi totonu ia ko e he ngaahi lao. Ka 'oku ou fie lave atu Sea ki he ki he, tukukehe ange 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Kei toe pē?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oleva ho'o taimi he ko 'eku tokoni 'aku ki hē. Ko e poini 'oku mahu'inga heni Sea ko e feinga ke toe ma'opo'opo ange 'a e founa hono fakahoko ha hopo 'i he Fakamaau'anga 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi faka'amu ko ia 'a e Fakamaau'anga.

Hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Lao ko e mafai 'oku 'i he malumalu, 'i he lao lolotonga pē ko e tu'utu'uni ko ia he ngaahi 'aho ni, 'oku 'i he malumalu 'a e Talēkita ia 'o e Talatalaaki 'i he 'Ateni Seniale. Pea kapau leva 'e fai ha hopo ia ko hano faka'ilo 'o e Pule'anga ki ha hia na'e fai, kuo pau ke 'i he malumalu pē ia 'o e 'Ateni Seniale 'a e tokotaha ko ia 'oku ne fai Talēkita 'o e Talatalaaki.

Ko e 'uhinga ia e faka'amu 'a e lao ko eni ke tukuange ke tau'atāina kae lava ke *fair*. Pea ko e founa ia Sea 'oku ngāue'aki 'e hotau ngaahi fonua fakakaunga'api, founa ia 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi fonua Kominiueli ko e fokotu'u ha 'Ofisa Talēkita Talatalaaki. Mole-ke-mama'o 'oku pehē ko e fakakaukau ko eni ko hono hamu lele mai hangē ko e fakatapu 'e Tonga ni ke fakahoko, 'ikai. Lolotonga fakahoko eni 'i Fisi, lolotonga fakahoko 'i Ha'amoā, fakahoko 'i Nu'usila fakahoko he ngaahi fonua kaungā'api.

Ko e konga pē eni ia e feinga 'a e Pule'anga pea mo hono fokotu'utu'u 'a e lao ko eni ke fakama'opo'opo ke tau nga'unu fakataha 'i he halafononga 'oku 'unu ki ai 'a e ngaahi fonua tautautefito ki he lao ko eni ki hono faka'ilo pē ko e 'i ai ha sino tau'atāina 'oku ui 'e he ngaahi fonua ko e *DPP* 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato; Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipa. Lava Sea ke kole ange ki he Minisitā Lao mo 'ene kau Minisitā ke nau 'uluaki lau 'enau lao pea toki 'omai ki Fale ni. He 'oku 'ilonga 'enau fakamalanga 'a e 'ikai ke maama 'a e me'a 'oku nau fakahū mai ki ho Fale 'Eiki ni Sea. Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e vakai ‘a e motu’a ni.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, hoko atu pē ...

Paula Piveni Piukala: Fakatatau ki he ...

Sea Komiti Kakato: Hoko atu pē ho’o me’a ‘oua te ke ‘ai ke nau tuputāmaki.

Paula Piveni Piukala: Fakatatau ki he fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he *DPM* ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ‘ao’aofia, Ka ko ‘eku fie fehu’i pē me’a ko eni. ‘Oku hanga ‘e he, ‘uluaki pē ko e ‘uhinga ke ma’u ‘e he lekooti Sea kae toki hoko atu ‘eku fakamalanga. ‘Oku hanga ‘e he fo’i kupu 4 ko eni ‘o to’o ‘a e totonu ‘o e *private prosecutor* mei he malumalu e Lao Hia pē ‘ikai? Ko e ki’i fehu’i pē ia Sea ke ne ‘uluaki ‘omai. He ko hono ‘uhinga he ‘oku movetevete ‘enau fakamatala ka ‘oku ou loto ke u hanga ‘o fakama’opo’opo. Kae kimu’a ke u fakama’opo’opo kae ‘oleva ke ‘omai ange pē ha’ane tali pau pē ‘oku hanga ‘e he kupu ko eni ‘o fakatatau ki he taukave ‘oku ‘oatu ‘e Tongatapu 4.

’Eiki Tokoni Palēmia: Sea, tuku e movetevete kae ‘uluaki ‘omai e fehu’i ke mahino. ‘Uluaki ‘ai mai e fehu’i ke mahino. ...

<004>

Taimi: 1200-1205

Paula Piveni Piukala: ... Ko e ko e taukave foki Sea. ‘Ai pē ke ‘ai pē ke mahino ko e taukave ‘oku ‘oatu e Tongatapu 4 pea pehē ki he, ki he faha’i ko eni, ‘oku nau pehē ‘oku hanga he kupu 4 kupu (c) ‘o to’o e totonu ‘o e, ‘o e *private prosecute, prosecutor* ke ne fai ha faka’ilo hia. Hangē ko eni ko e me’a na’e ‘oatu ‘anenai ko e hopo ko eni ko eni e hopo hia he *bribery* na’e fai *private prosecute* pē, pē ‘oku to’o ‘e he fo’i kupu ko eni kupu 4 (c) ...

’Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku hala ‘a e faka’uhinga ia ‘a e Fakafofonga Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e me’a ia na’e ‘ohake ...

’Eiki Tokoni Palēmia: Ko e mafai eni ia ‘oku ‘oange ki he *Prosecutor* ke hoko atu pē te ne ta’ofi ‘a e hopo. Ko e mafai ia ‘oku ‘i he, ‘oku lave ki ai e kupu ko eni Sea ‘oku ‘ikai ko e to’o e mafai ia ‘o e Talatalaaki mālō Sea.

’Eiki Palēmia: Sea ki’i tānaki atu pē ko u tui mahalo na’a tokoni pē mo ia. Ko e, ‘a ia kapau ‘e fai ha hopo pea ne pehē ‘ikai ke ma’u e *evidence* ia pē ...

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai, ‘ikai ko e poini ia ‘e Palēmia.

’Eiki Palēmia: ‘Ikai ka ko e ‘uhinga ko ē ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ....

’Eiki Palēmia: Pea te ne lava leva ‘o ta’ofi e hopo ha’ane holomui ‘a’ana ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini kapau te u *privately prosecute* ‘e au ha hia ‘ikai ke fai ia ‘e he ...

'Eiki Palēmia: ‘Io ko ia. ‘A ia ko e me’a ia ‘a koe.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘uhinga nai ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ai e fakakikihi ‘oku hanga ‘e he kupu 4 (c) ‘o *remove* e fo’i totongi ka au ke u hanga ‘o *private prosecute* ha taha.

Sea Komiti Kakato: Ko e tali ki ai ko e ‘io pē pē ‘ikai Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ne to’o ‘e ia ia ka ‘oku hangē ko ‘eku lave ‘anenai ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku ‘ikai?

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Lao Hia ‘oku fakangatangata ‘a e hia ko ē he *private* pea mo e hia ko ia ‘e fai ‘e he Talatalaaki. Ke fakatokanga’i ko e Talatalaaki ‘a e Kalauni. Ko e me’a ia ko ē ke mahino Sea. ‘Oku ‘i ai e hia matea ‘oku ‘ikai hoko ia ki he taautaha. ‘Oku ‘i ai e hia matea ‘oku faka’ilo ia ‘e he Pule’anga.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u talanoa au ki he hia matea pē ko e kalakalasi hia. Kapau ‘e ‘i ai ha tokotaha ‘oku ne *privately prosecute* ha hia ko e fo’i kupu, kupu (c) ko eni e kupu 4 ‘oku ne to’o totonu ko ia pē ‘ikai ko e fo’i tali ko e fo’i fehu’i pē ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ‘asi he kupu.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘atā ‘a e *private* ke ne faka’ilo ha hia fakangatangata fakatatau ki he lao Sea he ‘ikai ke ...

Paula Piveni Piukala: Sea mahino ‘aupito ia kiate au.

'Eiki Tokoni Palēmia: Hia kotoa pē te ne hanga ‘e ia ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko u kole pē ki he Tokoni Palēmia ko e fo’i fakalea ko eni ko ē ‘oku hoha’a atu ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ‘oku pehe ni hono fakalea, kuo pau ke ma’u ‘e he Talēkita *DPP* ‘a e mafai ke ta’ofi e hoko atu ‘i ha tu’unga pē ki mu’a pea fakahoko ‘a e tala tu’utu’uni ‘a e ngaahi hopo hia ko ia kuo kamata’i pē fakahoko ‘e ia pē, pē ‘e ha taha pē ma’u mafai kehe. ‘A ia ko ‘eku, ko e ‘uhinga ‘eku, ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalave ko ē ‘eku fakafehu’i pē ‘oku malava ē ke lolotonga pē ‘eku hanga ‘a’aku ‘o *privately prosecute* ha, ha taha kuo tu’utu’uni’i mai ia he ‘oku ne ma’u ‘e ia e mafai ke tuku.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ‘e ‘atā ...

Paula Piveni Piukala: Ke ta’ofi ‘a e hoko atu e hopo.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku lave tu’o fiha atu eni ‘oku ‘atā e *private prosecution*.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kā 'o e fakatatau ki he lao 'a e me'a ko ē 'e lava 'e he *private prosecution* 'oku 'ikai ke 'atā 'alu tavale 'ikai.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko ia

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakangatangata.

Paula Piveni Piukala: Mahino ia ka au Sea. Pea ko e 'uhinga ia 'eku lave ko ē ko ē ke u 'omai 'a e kupu (*a*) Sea, ko hono fakapālangi 'e mahino ange ai Sea. Ko e me'a ko ē 'oku ou kole ko ē ko ē he na'e mei nounou pē *discussion* kapau na'a nau lau 'enau lao. Ko e kupu, kupu (*a*) ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu atu e 'a e Fakafofonga Sea

Paula Piveni Piukala: 'Oku fakataumu'a ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a 'oku, 'oku ko e fakatonutonu Sea ko e tukuaki'i ma'u pē 'oku 'ikai ke lau 'emau 'emau lao. Ko e anga ta'efaka'apa'apa ia Sea 'oku fakahoko pea 'oku toutou faka'atā pē he Fale ni ke ne fakahoko.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ke 'ilo Sea kapau 'e, kapau 'oku nau lau, tau pehē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ai 'o tuli ki tu'a ke 'alu 'o nofo mei ai mo e longoa'a.

Paula Piveni Piukala: Tau pehē ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko 'ene 'i ai pē ha fakatonutonu pea ke me'a hifo. Ko e me'a ia 'oku 'ai ai ko ē 'etau Tohi Tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ke tauhi e molumolu e Fale. He 'ikai ke ke me'a pē koe 'i 'olunga ...

Paula Piveni Piukala: Kapau 'oku nau lau Sea.

Sea Komiti Kakato: . Tau toloi ē. Liliu 'o Fale Alea. (*Pea na'e liliu 'o Fale Alea*)

'Eiki Sea Le'ole'o: Malo Hou'eiki, toloi e Fale ki he 2.

(Toloi 'a e Fale ki he 2:00)

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Hou'eiki Liliu Fale Aleá 'o Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu 'Eiki Palēmia kae'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, kau Fakafofonga Kakaí kae 'uma'ā e kakai fonuá. Hou'eiki he 'ikai ke u toe

fakalōloa. Hoko atu feme'a'akí, fie fakamanatu pe kau Fakafofonga ko e pepa e Pule'angá ko e pepa 'a e Pule'angá. Pea 'oku 'osi 'i ai pe e kakai mataotao kau ai mo e 'Ateni Senialé hono vakavakai'i 'o e 'ū me'a ko ení pea ko e me'a leva 'amoutolu.

Ki'i me'a hifo ki lalo Tongatapu 7. Me'a leva 'amoutolú, mou tipeiti moutolu ko e hā e lahi taha ho'omou faka'uhinga ka ko 'eku vakai pe 'oku vilo takai 'o 'ikai ke nga'unu hotau vaká te tau pāloti leva. Ka te u tuku atu e ngaahi faingamālie, hangē ko u vakai Tongatapu 7 mo 11 ko 'eku lea pe kuó mo 'osi fakaulo maama moua. Pe te mo me'a moua ki 'olunga hē, mo ki'i 'ai'ai lelei pe he te mo tuku atu pe. Me'a mai Tongatapu 7, Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ko e 'isiu ko ē na'á ku hanga 'o 'ohake 'anenaí kimu'a 'etau mālōlō. Ko 'eku loto pe 'e Sea ke fakamaama pe 'a e kupu 4 koe'uhi pe ko e lēkootí, lahi foki e ngaahi 'alu atu e ngaahi lao ko ení ki he Fakamaau'angá pea 'oku nau fehu'ia e *intentions*. Ka ko e ma'u ko ē 'a'akú ki he kupu ko ení, kupu 4 ko ē lao fo'ou. 'Oku 'i ai fo'i kupu ai 'e 4, 'a e kupu *a*, kupu *b*, kupu *c* mo e kupu *d*.

Ko e fo'i lea ko ē he fakapālangí 'oku 'uhinga ai 'eku pehē he na'e 'ikai ke lau 'e he kau Minisitā mo e Minisitā Laó 'enau fo'i laó ke faingofua hono *defend* e fo'i laó. Ko e fo'i lea ko ē ko ení, ko 'etau 'ai, ka u kamata pe meí 'uluakí Sea meí he *a*. Kamata'i mo fakahoko ha ngaahi hopo hia, 'a ia ko e mafai, 'a ia ko e *DPP shall have the power*, 'a ia ko e mafai ia, *to institute an undertake criminal proceedings*. 'A ia ko e fo'i fakakaukaú

'Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea ke ki'i 'ai pe 'etau Tohi Tu'utu'uni ke tau alea'i pe mu'a

Paula Piveni Piukala: Ko ia

'Eiki Palēmia: E lao faka-Tongá

Hoha'a Tongatapu 7 fekau'aki mo e kupu (*c*)

Paula Piveni Piukala: Ka ko e kamata'i mo fakahoko ha ngaahi hopo hia. 'A ia ko e mafai ko ē ko e 'oku 'oange 'e he kupu 4 kupu (*a*). Ke ne hanga 'o *institute* kamata'i mo fakahoko ha ngaahi hopo hia pea ko e kupu *b* leva 'e Sea 'oku pehē. Ko e mafai ko ia 'oku 'oangé te ne lava 'o to'o pea hoko atu e ngaahi hopo hia ko iá. Ko e fo'i leá ia, **hopo hia ko iá** 'a ia 'oku 'uhinga ki he hā. Hopo hia ko ē ko ē na'e kamata'i 'e he (*a*) ki ha taha kehe pe ma'u mafai kehe. Pea ko e kupu (*c*) leva Sea 'oku pehē leva toe 'oange mo e mafai ke ne ta'ofi e hoko atu 'i ha tu'unga pe kimu'a pea fakahoko 'a e talatu'uni 'a e ...

<006>

Taimi: 1405-1410

Paula Piveni Piukala: ... 'a e ngaahi hopo hia ko ia. 'A ia 'oku 'uhinga kātoa pe ia ki ha hia na'e kamata'i 'e he *prosecutor* 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki ha hia na'e kamata ha *private prosecutor*. 'A ia ko 'eku feinga ia ke fakama'ala'ala 'a e *intention* ko ia ko e 'uhinga ke tokoni mai pe e Minisitā Lao ko e 'uhinga ke hoko ia ko e lekooti ka tau 'unu mei he kupu ko ia Sea.

He ko e taukave ko ē na'e fai ko e manavasi'i na'a 'oku 'uhinga ia ki ha hopo na'e *institute* ia pe kamata'i 'e hā, *private prosecutor* ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe ke u ki’i tokoni atu pe au kamautolu ko eni ‘oku ‘ikai ke mau lau ‘emau lao.

Sea Komiti Kakato: ‘E tokoni mai pe ki he Feitu’u na? Sai pe?

‘Eiki Palēmia: Ko e to’o pea hoko atu ‘a e ngaahi hopo hia ko ia ...

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku fehu’i atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Palēmia: Kuo kamata’i ‘oku ‘ikai ke ngata pe he ko ia. Hopo hia ko ia kuo kamata’i pe fakahoko ‘e ha taha pe ha ma’u mafai kehe, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko ia kae *refer* ki he 4 (a) ko ia hopo hia ko ia kuo kamata’i pe fakahoko ‘e ha taha. Ka ko e fo’i me’a pe ia na’e hangē na’e fakama’ala’ala atu ‘e he Minisitā Lao ‘e Tongatapu 7.

Ko e hopo eni ko ē ‘a e pule’anga mo ha taha ‘oku ne maumau’i e lao, *public* ē ‘a ia ko e me’a ia ko ē ‘oku ui ko ē ko e *Director Public Prosecution*. Ka ai ha’o hopo *private* ‘au na’e ‘osi fakama’ala’ala atu pe he Tokoni Palēmia, ko e me’a ia ‘a koe. ‘A ia kuo pau ke ke fua ‘e koe ‘a e fakamole ‘oku ‘ikai ko ha *public* ko ha *public prosecution* ia.

‘A ia ‘oku na kehekehe pe ka ko e ‘uhinga pe ‘aku ko ē ‘eku ki’i fakatonutonu ko ia ko e hopo hia ko ia kuo kamata’i pe fakahoko ‘e ha taha. ‘A ia hangē ko eni ‘o kapau ‘e lele atu pe hopo ia ...

Paula Piveni Piukala: Mahino ka au e tokoni Sea.

‘Eiki Palēmai: Ko ia mālō.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini eni ko e fehu’i eni te u hanga ‘oange ki he Palēmia. ‘A ia kapau ‘e ai ha hopo tautau fa, te u ‘atu e fakatātā *scenario* ko eni, ke u faka’ilo ha Fakafongā ‘i he *bribery* lolotonga e lele e hopó ‘oku malava he ‘e *DPP* ke ne ta’ofi e hopo ko ia? Ko ‘eku poini ia ko e ‘uhinga pe ia ‘eku feinga ke fakama’ala’ala atu e fo’i ‘isiu ko ia.

Kapau ‘oku ‘ikai ke ne malava ta ‘oku hao pe ta ‘ikai palopalema au mo e fo’i lao. He ko hono ‘uhinga ‘oku fokotu’u mai ia ko e *power* ko e mafai ia ‘oku nofo ‘i he *DPP*. Ko e hoha’a na’e ‘oatu ‘e Tongatapu 4 mo Tongatapu 2 ko e fo’i hū ko ē ‘a e (c) ke ne ta’ofi ke hoko atu, ko ‘eku poini ia ‘o kapau ‘e fakama’ala’ala mai ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea ko e tapu pea mo e Feitu’u na Sea mo e Komiti ko e mafai ia ‘oku ‘i he talatalaaki ‘o kapau ‘oku ne vakai ‘oku ai ha ngaahi ‘uhinga ‘Eiki Sea, ke lava ‘o fakafoki ‘aki e faka’ilo ko ia. Kuo pau ke ai e ‘uhinga he ‘ikai ke ‘ai noa’ia ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ta ‘oku mo’oni e fa’ahi ia ko eni ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ko u fakatātā ‘aki heni, ko e hia ko ia ko ē he faka’uli fakatu’utāmaki ‘i he hala, ‘oku pehē mai he fo’i kupu, faka’uli fakatu’utāmaki ‘i he hala. ‘Oku ai e ngaahi hopo ia kuo hoko ia ‘oku ‘ikai ko ha feitu’u ia ‘oku ai ha hala, ‘oku tu’utu’uni pe ‘a e talatalaaki ‘i he taimi ko ia.

Ke tamate’i mo e fakahela e hopo he ‘oku ‘ikai ko ha hala ko e ‘u me’a pehē lava pe ke tamate’i ‘o kapau ‘oku ai ha makatu’unga pea ‘ikai ke ma’u ha fakamo’oni ke fai ‘aki e hopo ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e fo'i *clarity* pe na'u loto au ke 'omai 'oku 'uhinga lelei ka au ka tu'utu'uni e talatalaaki 'i he ngaahi hopo 'i hono malumalu 'o e *Crown Law* pea ne tu'utu'uni ke ta'ofi, 'uhinga lelei ka au. Ko e me'a ko ē ke ne tu'utu'uni ke ta'ofi ha taha pe ko ha kautaha loea 'oku nau fai ha *private prosecute* 'oku hala ia ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Faka'uhinga lelei Sea.

Mo'ale Finau: Sea 'ai mu'a ke u ki'i tokoni atu ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Ikai ke u lave'i 'e au ...

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Sai kei 'oleva pe he 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku 'alu pe ke maama atu'o ...

Mo'ale Finau: Tokoni pe ...

Sea Komiti Kakato: 'e Ha'apai 12 'oku ai e ki'i me'a 'oku aata mai he 'oku mahino mai he faka'uhinga 'a Tongatapu 7 'oku 'a e 'uhinga ko eni na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Me'a mai ange 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he kehekehe faka'ilo taautaha mo e faka'ilo Kalauni

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke lave 'a e me'a ia ko eni he, 'a e *public prosecutor* ia ki he faka'ilo taautaha me'a kehekehe ia 'e 2. Me'a kehe pe faka'ilo taautaha. Me'a kehe faka'ilo ko ē 'a e kalauni. Ko ha hia matea ...

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Tokoni Palēmia: ... faka'ilo ia he Kalauni pea ko ia 'oku 'i ai e mafai ko ē 'o e talatalaaki. Ko e hala holo'api pe ko e lau 'atā pe ia Sea ke fai e faka'ilo taautaha. 'Oku 'atā pe ia 'oku 'ikai kau ai e talatalaaki ia.

Paula Piveni Piukala: Koloa pe Sea 'oku 'i he lekooti.

Sea Komiti Kakato: 'E Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: 'Ikai ki'i tokoni pe au Sea ki he me'a ko eni 'oku tau 'ohake. Kapau pe na'e fakamahino lelei he Pule'anga 'a e ngaahi hia ko ē 'oku lava ko ē 'o *prosecute individual* ko ē 'i tu'a, 'a eni na'e 'ohake 'e he Tokoni Palēmia. Ko e lau'ikovi'i mahalo ko e tā ma'ama'a 'oku 'ikai ke u ma'u ki ai pea ngata pe ai ai he hia ko ia. Ko 'ene 'ova ko ē ki he 'ū hia ko ē kitu'a hangē ko e tāmāte tangata ko e hāfua e ngaahi me'a pehē 'i he malumalu ko ē kalauni. Ko e me'a ko ē 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga he 'ikai ke lava 'e he lao ko ia ko ē 'o ta'ofi 'eku faka'ilo ha taha he *bribe* sivile, 'ikai ke lava ia. Ko e me'a ko ē ki he faka'ilo hia ko e 'isiu ia ko ē 'a ia ko 'eku tokoni ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ki’i fakatonutonu atu pe ‘a e Fakafofonga ‘e Sea. Ko e *bribe* ko e *bribery* kuo ‘osi ‘omai e fakahinohino mei he Fakamaau’anga ko e hia ia. Ko e kau Minisitā na’e *unseat* heni he hia, he na’e kamata’aki e fakakaukau ko e *civil case*. Na’e toki faitu’utu’uni e kau Fakamaau Tangi ‘o tu’utu’uni pea *unseat* ai ‘a e kau Minisitā na’a nau ‘i heni ‘i he hia ‘oku ‘ikai ko ha sivile. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu.

Mo’ale Finau: Sea ki’i muimui pe au he ‘oku mo’oni pe ‘a e Fakafofonga ia. Ka kuo pau ke fa’u e lao ia ke ne faka’atā kae lava ke *effective* hono faka’ilo hia, kapau ‘e lava e fo’i lao ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ta’engali mo’oni ko e loa eni.

Sea Komiti Kakato: Ka na’e angafēfē ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ‘o fakatatau ki he me’a.

Paula Piveni Piukala: Ko e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ‘o fakamakatu’unga he *wording* e lao fakatatau ki he lao ‘a Pilitānia ko e *offence* ko e hia.

Mo’ale Finau: Sea kole pe ‘oku mo’oni e iā. ‘Oku lahi e ngaahi hopo ia ‘oku tu’utu’uni e Fakamaau ia ‘oku hia ē, hia ē, lahi ‘aupito ia ‘oku ‘ikai ko e *bribe* pe. Ka ‘i he taimi ko ē ‘e foki mai ai ‘oku ou poupou, ‘oku ‘ikai ke u poupou au ki he lao ko ē ‘i he makatu’unga kehe ē. Ka ko u ‘ohake pe au e me’a ko eni koe’uhī ke lava ke talamai ange he Pule’anga ‘a e fo’i makatu’unga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e tu’utu’uni ko ē ‘a e Fakamaau Tangi ‘oku hoko ia ko e lao, Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Tangi kae ‘oua leva kuo toki liliu ‘e ha Fakamaau Tangi kehe ‘i ha taimi kehe.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’u na Sea. Na’e ‘osi fai, ‘oku ‘i ai e fakatonutonu e ‘ū lao ‘oku te’eki ke hū mai ki heni ke fetukutuku kātoa.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki’i me’a hifo ki lalo ‘ilo ai ho ipu tī ‘oua te ke anga ta’efaka’apa’apa he Fale ni Tongatapu 7. Me’a hifo ki lalo ‘o ‘ilo ai ho ipu tī ‘oua te ke anga ta’efaka’apa’apa he Fale ni. Ko e me’a’ilo ko ia mou me’a pe mo ia ‘i lalo ‘oua te mou me’a ki ‘olunga.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko e Lao Filí na’e fetukutuku kātoa e ngaahi hia ko ē ‘i he Lao Filí ke hoko ia ko e hia. ‘I he kuohili na’e ‘ikai mahino pe ‘oku sivile pe ‘oku hia, ka kuo ‘osi ‘i he fakatonutonu fo’ou ko eni ‘oku fetukutuku kātoa ia ke hia. Pea ‘oku mama’o ‘aupito ia mei he’etau lao ko eni ‘Eiki Sea. Tau kole atu ki he Feitu’u na tau nofotaha pe he’etau lao kae fai mo tau nga’unu atu kimu’a Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘osi mahino pe kiate au ia ‘a e tali ‘oku ‘omai he Minisitā kae tuku ke tau talanoa lelei’i pe ko e poini foki ia ‘oku ‘ohaké’isiu kehe ko e hia ka ko e hia he’ene tu’u ko ē he taimi ni. Ko e ‘uhinga ko ē ‘a’aku kapau te te *prosecute* kapau ‘oku tau pehē. ‘I he tu’u ko ē he taimi ni ‘oku ‘osi *declare* mai mei he Fakamaau’anga ko e Lao ko ē *Bribery* ko e Lao Hia ia ko ‘etau talanoa eni he hopo hia, pea u hanga ‘e au ‘o *prosecute* ha Fakafofonga. Ko e fehu’i ‘i he tu’u ko ē Kupu (c) ‘e malava nai he *DPP* ‘i he mafai ‘oku ‘oange he Kupu (c) ke ne ta’ofi e hoko atu ‘a e hopo ko ia meiate au. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o hake.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea na'a ku 'osi 'oatu e fakatātā. Ko e 'ū hia ko ē 'i lalo 'oku 'ikai ko ha hia matea 'e 'alu ko ē he *Private Prosecution* he 'ikai ue'i ia he 'ikai ke kau ai 'a e *DPP*. Ko e hia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakamalanga ko ē 'oku 'omai ko e fakamalanga ko ē 'oku 'omai pe ko e tali 'oku 'omai 'oku *irrelevant*.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga Tongatapu 7 ka me'a ha taha pea ke me'a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fakatonutonu atu 'a'aku ē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka me'a ha taha pea ke me'a ki lalo Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakatonutonu 'oku ou lolotonga fai.

Sea Komiti Kakato: Ke ke me'a pe 'i 'olunga 'o fakatonutonu, me'a ki lalo na'e lolotonga e malanga e 'oku ke me'a pe koe 'i 'olunga...

<003>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku vahevahe kehekehe 'a e hia ke lava 'o talatalaaki ai taautaha mo e me'a ke fai ia 'e he Talēkita ko ia 'o e *Prosecution* 'a e Pule'anga. Ko 'ene a'u e hia 'o hiamatea kuo pau ke 'alu ia ki he Talēkita ko ē 'o e Talatalaaki pea ko e hopo pē ia te ne lava 'o kau ai ke ne tamate'i pē 'oku hoko atu. 'Oku 'ikai ke kau ai 'a e 'u hopo ia ko ē 'i he *private prosecution* 'oku 'atā pē ia Sea.

'Eiki Palēmia: Hangē ko e me'a 'e Tongatapu 7 'a e Tokoni Palēmia ko e *Public Prosecution* pē ia 'oku nofo ai e Talēkita. Ko e *private* ia 'oku fa'iteliha pē nautolu pē ko e hā 'enau ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia, mālō ia Sea. Ko e me'a pē ia ko u 'uhinga au ki ai, hoko ke lekooti, he ko e taimi ko ia 'e 'i ai 'a e hopó 'e fehu'i 'a e *intention* taimi ia ko ē 'e mahu'inga ai e tipeiti ko eni Sea.

Māteni Tapueluelu: Ka u ki'i tokoni atu ki Tongatapu 7 kapau 'e laumālie lelei ki ai Sea. Ko hono 'uhinga ko e fehu'i ko eni 'oku 'omai 'e Tongatapu 7 Sea 'oku matu'aki mahu'inga pea 'oku ou faka'amu pē Sea 'oku tonu pasika 'a e tali 'oku 'omai mei he Hou'eiki Pule'anga. 'A ia ko e fehu'i ko ia 'a Tongatapu 7 na'e pehē. **Kapau te ne hanga 'o fakahoko tau pehē ha faka'ilo 'o ha kaniteiti pē Fakafofonga kehe, 'e lava nai 'a e Pule'anga 'o ta'ofi.** 'E Hou'eiki, mou fakamolemole 'o 'omai totonu ke tonu pē 'etau lekooti. Tatau pē ia pē ko e hā 'a e natula 'o e lao. Ko hono 'uhingá eni. Kuo me'a mai 'a e Minisitā Lao 'oku fetukutuku 'a e hia ko ē 'i he Lao Fili 'o 'ave ia ki he *Criminal Law* 'ave ia ki he Lao Hia 'a Tonga ni. 'A ia ko 'ene fetukutuku ko ia ko e Talatalaaki *Public Prosecutor* pē 'i hē 'i he Kupu 4 te ne lava 'o fai 'a e faka'ilo ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'oku tuifio 'a e me'a ni ia hono faka'uhinga 'e he kau Fakafofongá. Tau pehē ko hono faikehekehe mahino ko e hiamatea. Kapau 'oku hiamatea 'a e Lao Fili 'e hiamatea 'e fai ia 'e he Talēkita 'o e *Prosecution* pea kapau leva 'oku 'ikai ke hiamatea me'a ia 'oku 'atā ia.

Māteni Tapueluelu: Sea ko u kole pē ke 'oua 'e tuputāmaki kae tali mai mu'a he ko 'emau fekumi ki he mo'oní. Ko e taimi ko ia 'e fetukutuku ai e ngaahi hia ko eni 'i he Lao Fili 'o 'ave ia ki he Lao Hiá, ko hai 'oku ne fai 'a e faka'ilo *prosecutor* ko ia. 'Ikai ko e *public prosecutor*?

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku ai ha tautea mate ai? Ko e hiamatea ia.

Māteni Tapueluelu: Tali 'io mai ke mahino. Tali mai ke mahino.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e me'a ia 'oku ou fokotu'u atu Sea ko e hiamatea 'o kapau kuo mate ha taha. 'Ikai 'oku 'ikai ke mate ha taha ia ai. 'Oku 'ikai ke mate ha taha ia he Lao Fili.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo mahino kiate au 'e 'Eiki Minisitā e me'a 'oku ke me'a mai ki ai, 'a ia ko e hiamatea ko e me'a ia 'i he 'Ateni Seniale.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē tokoni mai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *bribery* pē ko e hia lau mo e me'a ko ia 'oku lau ia ko e hia ē 'o hangē ko e me'a ko ia 'oku hoha'a ki ai 'a e kau Fakafofonga. 'Io Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Sea ko e *indictable offence* ia 'oku 'ikai ke u 'uhinga au 'oku tāmata'i ha taha. 'UHINGA ko e ngāue popula ta'u 'e 3 ki 'olunga lava ke ngāue popula ta'u 'e 3 na'e liliu mei he ta'u 'e 2.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i kole pē ke tokoni pē na'a lava ke tokoni ki he'etau tipeiti.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē e tokoni 'Eiki Minisitā?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mahino 'a e poini 'oku 'ohake 'e 7 ko ē mo 4 'a e fehu'i pē 'e lava 'e he Talatalaaki *DPP* 'o ta'ofi 'a e ha faka'ilo ia kuo 'osi fakahoko 'i ha *private*. 'Osi 'oatu he ko e 'uhingá ia. Ko e poini 'oku 'uhinga ki ai au Sea ke fakamaama, mahalo 'oku nofo ai 'a e fakakaukau. Ko e ta'ofi 'e hoko atu 'i ha tu'unga pē kimu'a ke ne hanga 'o ta'ofi. 'A ia na'e fakahoko 'e ha ma'u mafai kehe. Sea 'oku 'uhinga 'a e kupu ia ko eni ia ki he laine pē ko ia na'e';alu atu ko ē 'a e Minisitā Lao ki he ngaahi faka'ilo 'oku fakahoko 'e he Pule'anga. Ka ko e fakatātā eni.

'Oku kamata foki 'a e faka'ilo ia a'u ki he himatea 'oku kamata ia 'e he kau polisi. Pea ko 'ene ha'u pē ko ē 'a e kau polisi ko ē 'o fai 'a e faka'ilo ko ia 'o a'u ki he tu'unga kuo pehē 'e he Talatalaaki ko ē 'a e *Public Prosecution* ke nau *take over* 'oku 'uhinga ki ai 'a e kupu ko eni. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki he *private prosecution* 'oku uHINGA mai ki ai 'a 7. 'A ia ko e fihii ko e 'uhinga ko e fehu'i ko ē pē 'oku toe 'i ai ha mafai...

<004>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: ... 'uhinga pē ia ki he kau polisi 'a ia 'oku nau hanga 'o kamata'i 'a ia ko e mafai ia 'oku ma'ulalo pea 'oku malumalu hifo ia 'i he Talēkita 'a ia 'oku ne fakahoko 'e ia e faka'ilo. Ka ko e poini mahu'inga 'oku 'ohake 'e 7 'a e *intension*. Ko e taimi ko ē 'oku fihī ai e lao 'i hono faka'uhinga he Fakamaau'anga 'e foki mai ko e hā 'etau *intension* pē ko e hā e taumu'a 'a e Fale Fa'u Lao 'a ē ko eni 'oku tau lolotonga felotoi pē tautolu ki ai. Ka ko e poini he kupu *c* ko e **to'o mei ha toe ma'u mafai** 'uhinga mai 'a e kau Fakafofonga Kakai ko e to'o mei he faka'ilo taautaha. Ka ko e 'uhinga e lao ki ha toe ma'u mafai 'a ia 'oku kamata e faka'ilo e hopo hia kotoa kamata 'e he kau polisi. Pea ko e 'ikai pē ke fe'unga 'o fakatautu ki he ki he Talatalaaki mo e laó 'oku malava leva ke *take over* ke to'o e mafai ia ko ia 'i he Talēkita Talatalaaki. Ko e ki'i poini pē 'oku ou fie tokoni atu ai Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Loto pē ke u fakamahino mu'a e me'a ne u lave ki ai he ...

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: 'Uluaki pē kuo 'ohake me'a ko eni 'e Tongatapu 7 'oku mo'oni 'a e fo'i fakakaukau ko ē ko e ngaahi hopo ko ē 'oku ta'ofi 'e *refer* pē ia ki he hopo ko ē na'e kamata'i tonu ia. Ko 'ene tonú ia. Kapau leva ko ha hopo kehe ia pea nau o ange nautolu 'o ta'ofi hala ia he ko e hopo kehe ia. Hopo pē ko ē na'e kamata'i ko ia te tau tuhu kotoa ki ai 'e lava 'o to'o 'e lava 'o ta'ofi hopo ko ē na'e kamata'i 'o lele atu pea sio leva 'a e *Prosecutor* 'oku 'i ai e 'uhinga mālohi 'e 'ikai toe lava 'o *win* pē ko ha fa'ahinga me'a pehē pea ne hanga leva 'o ta'ofi. Ko e 'ū hopo kehe ko ē na'e *initiate* ia 'e ha taha 'ikai ke lava ia 'o ta'ofi 'e hala ia. 'O kapau leva 'e 'uhinga ia ke ta'ofi 'oku 'ikai ke u pou pou au ki he me'a ko ia 'Eiki Sea. Ko e fakamaama pē 'Eiki Sea 'a e poini ko ē nau 'oatu 'anenai mālō.

Kapelieli Lanumata: Tapu pē mo e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e ko e fakamanatu ki he 'Eiki Minisitā 'a e ki'i fakamaama ko ē ko ē na'e toki 'osí hangē ko e me'a ko ē na'e lave atu ki ai 'a Ha'apai 12. Ka ko e ko e me'a ko ē ko ē 'oku sio ki ai 'a e motu'a ni ia 'a e 'a e me'a ko eni ko ē 'oku lave mai ki ai 'a e 'a e kupu 4 kupu (*b*). **To'o pē hoko atu 'a e ngaahi hopo hia ko ia kuo kamata'i pē fakahoko 'e ha taha pē pē ha ma'u mafai kehe.** 'A ia ko e mahino ko ē kiate au na'e fakamalanga mai foki he 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga pē ia ki he tau pehē ko e hangē ko e kau polisi mo e me'a. Ka 'oku 'ikai ke 'oku 'ikai ke sipela'i mai ia hē ke mahino 'i he'ene tu'u ko ē he kupu *b* 'oku talamai ia **ha taha pē pē ha ma'u mafai kehe pea ngata pē ia ai** Sea. Ko e me'a ia 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'a ni ia he anga 'eku 'eku tānakitu'unga e me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki.

Hoha'a Tongatapu 7 fekau'aki mo e Kupu (2) e Lao

Paula Piveni Piukala: 'A ia ko e 'a ia Sea ko e ko e fakalelei ke fai ki ai ke fakakau 'i he monomono ko eni ki he ke fakamakatu'unga pē 'a e 'a e fakalea 'o *b* mo *c* ki he kupu *a*. Ko e me'a na'e kamata'i mo fakahoko he ngaahi hopo hia, ko ia ko e poini ia. Ka ko e 'osi fiemālie au ki he fakama'ala'ala ko ia pea 'oku ma'u ia he lekooti Sea ka 'oku hangē ko 'eku lau ko ē ko ē ko e mahu'inga'ia he taimi ko ē te nau ō ai 'o fihī 'i Fakamaau'anga 'e fehu'i he Fakamaau'anga 'a e *intention* 'a kitautolu. Pea kuo 'osi ko u tui 'oku lava he miniti mo e ngaahi me'a ko ia 'o 'o *store electronic* ka u 'ohake 'e au 'e Sea ki he kupu si'i, kupu (2) e lao ko eni.

Ko e kupu (2) e lao ko eni Sea 'oku ou hoha'a ki ai. 'A ia ko hono fakalea **kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni. Hili hono ma'u ha fale'i mei he pēnolo ha Talēkita ki he ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga.** Sea ko e fakatu'utāmaki eni. Hanga he fo'i kupu ko eni 'o ha'i 'Ene 'Afio. 'Ikai toe 'i ai hano 'atamai, 'ikai toe ai hano loto ko 'ene fakanofu pē. 'Uluaki ia. Ua Sea, ko e hanga he fo'i kupu ko ē 'oku pehē, fakanofu 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni Sea. Sea ...

Vaea Taione: Sea fakatonutonu pē. 'Oku 'ikai ko 'Ene 'Afio 'oku toe 'i ai pē mo e kau Fale'i 'Ene 'Afio Sea 'i he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai. 'Oku 'ikai ko 'Ene 'Afio pē. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e Fale'i ko ē 'Ene 'Afio *discretion* pē ia 'Ene 'Afio 'ikai ke tu'utu'uni'i ia. Kupu 50 Sea 'oku tu'utu'uni'i ai 'oange ai e mafai ki he 'Ene 'Afio ki he 'Ene *discretion* ke ne fili 'ene kau Fale'i. Ko e palopalema ko eni Sea 'oku tau hanga 'o ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Paula Piveni Piukala: ... tokoni. Tau 'ilo kātoa pe, ko e *Privy Council* ko e Fakataha Tokoni ia 'i ha Pule'anga Fakatu'i faka-Konisitūtone he taimi na'e kei kau ai 'Ene 'Afio he *Executive Authority*.

Ko e Fakataha Tokoni ko e kau fale'i ia 'o 'Ene 'Afio ki he *states affairs*, ngaahi me'a 'a e Pule'angá. Ko e kau fale'i ko eni 'oku 'uhinga mai ki ai Kupu 50 Sea fakafu'ituitui pe 'Ene 'Afio. Ko 'eku 'uhinga 'eku fakalave ki ai he 'etau feinga ke tau fakatonutonu mu'a 'a 'etau, na'e 'i ai 'a e Tō Folofola mei he Taloni na'a ne pehē; mou ō 'o lau e Konisitūtone. He ko hono 'uhingá Sea ko u tokanga ki he tu'u 'a e Pēnoló. Pea mo hono tukuaki'i 'oku fai ki he 'ene 'Afio ko ia 'okú ne fili e pēnoló Sea ka 'oku loi ia 'oku hala ia.

Ko u kole ki he Kalaké ke ne 'ohake 'a e Konisitūtone 83*b* ke ne hanga 'o 'omai e mo'oni'i me'a ko u hanga 'o malanga'i atú Sea. 83 (c) 'a ē ko ē 'oku 'i ai pēnoló, 83 (c) 'oku pehé ni hono fakaleá 'e Sea pea ko e me'a eni 'oku ou ongo'i 'oku fehalaaki ai 'a e anga 'etau fononga fakapolitikale ko eni. Ko e fakaleá 'oku pehé ni, 'oku fokotu'u heni 'a e Pēnolo ki he ngaahi fakanofu e tu'utu'uni Fakamaau 'a ia ko ha komiti 'a e Fakataha Tokoni. Fo'i palopalema eni 'e taha te u hanga 'o 'oatú Sea.

'A ia 'oku 'uhinga mai ia ko ha fo'i *subject* ko e komiti ia 'oku fokotu'u he Fakataha Tokoni. 'Oange, hanga angé Kalake 'o 'ave angé ki he kupu 50, 'a e feitu'u ko ē 'oku fokotu'u ai e Fakataha Tokoni ke tau sio ki he fepakipaki fakafa'unga fakasisitemi. **Kupu 50** Sea 'oku pehē, ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Tokoni mo e ngaahi mafai Fakataha Tokoni. Ka

u lave atu pe ki he kupu 1, kupu 1 ‘oku pehē kuopau ke fakanofu ‘e he Tu’í ha Fakataha Tokoni ke fale’i ia. ‘E kau ki he Fakataha Tokoni ‘a e ni’ihi ‘a ia ‘e finangalo ki aí, fa’iteliha pe ‘Ene ‘Afió he ko e kau Fakataha Tokoni pe ia ke fale’i ia *not the state affair*, poini ia ‘oku ou hanga ‘ohaké.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘e taha ke ne toe hifo ‘a e Fakataha Tokoni ke nau kau hono fakakaukaua ‘a e me’a hono fakalele ‘o e Pule’angá, fale’i pe ‘Ene ‘Afió. Kupu 2 Sea

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea ko e

Paula Piveni Piukala: Ko e ngaahi mafai eni

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ki’i ‘eke fakama’ala’ala pe Fakafofonga. Ko e hā e ‘uhinga ho’o pehē *state affair*. Ko e me’a ‘oku fa’a ...

Paula Piveni Piukala: Ko e *state affair* ko ha fatongia ‘a e *state*, ‘a e Pule’angá. Ko e ‘uhinga ia e Fakataha Tokoni he ko e Kapineti pe mo e Palēmia na’a nau fale’i ‘Ene ‘Afió ki he ngaahi anga hono fakalele e Pule’angá. Ko e liliu ko eni na’a tau fai he 2010 na’a tau hanga leva ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘o ‘omai e *Executive* ia ko iá ‘o tuku mai ki Falé ni.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe he

Paula Piveni Piukala: Ko hono kei ngāue’aki e fo’i lea ko e Fakataha Tokoni

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Fakafofonga ko e ongo ki’i fakatonutonu pe ‘aku ia. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi, ko e, ‘oku mahino pe ‘a e mafai ia ‘Ene ‘Afió pea ‘oku ‘alu leva me’i he Kapineti ki he ‘Ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘ū mafai ia ‘oku ‘i he *Executive* pe na’e ‘osi fai pe tālanga pea ngata pe e faitu’utu’uni ia ‘i he Kapineti. ‘A ia ko e taimi ko ē ‘oku ma’u mai ai e tu’utu’uni

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: Me’i he Fakataha Tokoni ‘oku pehē mai. Na’e tali ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoni ‘a ē mo ē mo ē. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku ia ke fakama’ala’ala pe ‘a e founa ngāue, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pe ki he Palēmia ke ke ki’i tukuange mai haku faingamālie ke u hanga ‘o fakamatala’i e ‘isiu ko eni. Foki hake angé ki he kupu 30 kupu 31 ‘e Kalake. Ko ‘eku ‘uhinga ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea

Paula Piveni Piukala: Ke tau luelue lelei

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ‘eku kole pe ke u tokoni pe ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tali pe ‘e he Feitu’una

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au e tokoni he ko e Minisitā ia ko eni ‘oku ‘ikai pe ke ne lau ‘e ia laó

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ‘oku ou tokanga atu au ki ai Sea he ‘oku ‘ikai ke mau *follow* mautolu he me’a ‘oku malanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 te ke tali e tokoní pe ‘ikai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea kapau ‘oku ‘ikai ke mau *follow* ki ai

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke u tali ‘e au e tokoní

‘Eiki Minisitā Ngahi Ngāue Lalahi: Fiema’u ke mahino ‘ene malangá kia mautolu Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He ‘oku feinga ia ke

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, fakamolemole ‘oku ‘ikai ke ne tali ho’o tokoní kātaki.

Paula Piveni Piukala: Ko e fehu’i atu pē

Sea Komiti Kakato: Kapau ‘e Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ke tali mai ‘a e

Paula Piveni Piukala: Ko e muimui’i eni ‘a e sino

Sea Komiti Kakato: Pea ‘oua teke toe lau ki he kau Minisitā

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia Sea he ‘oku

Sea Komiti: ‘Oku ‘ikai ke sai ia he’eku ngāué

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Paula Piveni Piukala: Sea, pe’i tu’utu’uni’i kia nautolu ke ‘oua toe lau mai ka au. He ko ‘eku

Sea Komiti: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e lau atu ki he Feitu’u na ko e Feitu’u na pe ‘okú ke lau tapale holo ‘a Fale ní.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea

Paula Piveni Piukala: Sea ko koe pe ‘oku lahi taha ho fa’a lau mai kia au!

‘Eiki Minisitā Fonua: Ki’i laumālie pe Fakafofongá ka u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’a e Feitu’u na ia

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ...

<006>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Fonua: ... Ki’i fehu’i pe au ki he Fakafofonga ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Fonua.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘A e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia he’ene me’a ko ē he *state affair*, ko ‘eku fehu’i ki he Fakafofonga, ko hai e *head of the state*? Ko hai e *head of the government* ‘a e me’a ko ena na’e me’a ki ai e...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole ange ki he kau Minisitā ke nau ki’i ma’uma’u fakalelei ange ko ē ...

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Ikai ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘ikai ke kau e Tu’i he *state affair* ...

Sea Komiti Kakato: Tali atu pe ‘e koe ‘ene fehu’i pea ‘osi pe pa hoko atu ho’o me’a pea kapau he ‘ikai ke tali pea tau toki tali

‘Eiki Minisitā Fonua: Tali ia kae mahino ho ‘u kupu ko eni ‘oku ke me’a ai ‘e ...

Paula Piveni Piukala: Talaage ke ‘alu ‘o *google* ‘i atu he te ne ma’u. Ka ko e ‘ohake lao kupu 30, kupu 30 ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sai ‘oku mahino pe ia ka au Fakafofonga ko ko e pe ke mahino ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ke u hā Kupu 30 mo e Kupu 31 ke u hanga ‘o fakamakatu’unga lelei e *argument* ko u ‘oatu kae *efi* mahino pe ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ...

Paula Piveni Piukala: *I listen.*

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Laalahi: Fakatonutonu atu Sea, Sea ko e Fale ko eni Sea

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea fakatonutonu atu Sea ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 me’a hifo, hifo ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Me’a ki lalo. Ko e femalanga’aki ho Falé Sea kuo pau ke ha’u ‘a e tokotaha ko eni Sea ‘o ‘ai ke mahino. Ko ‘etau lele mei he Kupu 50 ki he Kupu 83 ki he Kupu 30, ‘ikai ke fenāpasi e ‘u me’a ia ko ia ke mahino. He koe’uhi ‘oku ne hanga ‘o *confuse* ho Fale Sea pea ko e tu’utu’uni ia ‘a e Feitu’u na he ‘ikai ke ha’u ha taha ‘o *confuse* ho Fale he tu’u ha’ane poini ...

Paula Piveni Piukala: Kapau te nau ma’uma’u lelei pe nautolu ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea te’eki ‘osi ‘eku fakatonutonu te’eki ‘osi ‘eku miniti ‘e taha ko e sekoni eni ‘e 22 ‘oku ou sio hifo ki ai. Sea ‘ai ho Fale ke mahino tapu mo e Feitu’u na Sea he ‘ikai ke ha’u ha taha ‘o *confuse* ho Fale. Hiki mei he poini ki he poini ki he poini ke tu’u ‘ene poini, te tau hiki mei he 30 ki he 50, ki he 60 mo e 70 ke tu’u ‘ene poini Sea. Ha’u e

poini ke *logical* pea lava ke mahino pea tau *follow* ai, *follow* ai e Feitu'u na ke ke hanga tatakai e Fale ni pea *follow* ai mo mautolu ke mau lava tali e fehu'i ko 'e ē ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga ia Sea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Kapau na'a nau lau e Konisitūtone mo e lao ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Ei ko e hā e me'a ke lau Konisitūtone pea 'omai e poini ke mahino he 'oku 'ikai ke ma fu'u ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ko e me'a ia ko ē ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fehu'i atu ki he Minisitā ko eni Sea ke sio ange he Kupu 31, ko e fē Fakataha Tokoni ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea he kapau te tau foki ki hono fa'u e 'oku kamata pe ia he Kapineti, ko e fo'i 3 pe ē ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku 'ai ke toe tali fēfē'i ia ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fē fakataha pa'anga pea mo e 'Ene 'Afio.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole, Fakafofonga Tongatapu fika 7 foki mai ki he fo'i lao e.

Paula Piveni Piukala: 'Io

Sea Komiti Kakato: Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku fepakipaki heni

Paula Piveni Piukala: Ko ia

Sea Komiti Kakato: He anga ho'o vakai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Lolotonga fepakipaki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Kapau 'oku ai ha Minisitā toe si'i pea u tuli e Feitu'u na kitu'a e me'a ki lalo Tongatapu fika 7. 'I he 'u kupu ko ē 'oku ke 'omai 'i he Fale ni kapau leva 'oku 'i ai ha fepakipaki 'i he anga 'o e fokotu'utu'u 'a e sisitemi 'o e fonua ni. Pea ko u kole atu ke ke 'omai 'e koe ha'o fokotu'u heni ki he lilii e Konisitūtone, hē.

Paula Piveni Piukala: Tukuange pe Sea ke u hanga pe 'e au 'o malanga'i he ko e 'uhinga 'oku makatu'unga ia ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai he ‘ikai ke u tukuange ke ke malanga’i he koe’uhi ko ho tau fatongia ‘oku tau nofo ‘i he kupu ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A eni ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga ko e pepa ‘a e pule’anga.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘u kupu ko eni ‘oku nau fekaukau’aki mo e sino ‘oku ne fakanofa e kupu ko eni. Ko e kupu ko eni ‘oku fakanofa ia he penolo, penolo ko ia ‘oku fokotu’u ia he Konisitūtone he Kupu 83(c). 83(c) ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ne talamai ‘e ia ko e *sub committee* eni ‘a e *privil concil* ko e fakanofa ‘a e *privil concil* he Kupu 50.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tonu ia

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamatala Sea, he ko e mafai ‘oku ‘i he Kupu 50 ‘oku ‘ikai ha mafai ia ai ke ne fokotu’u e fakamaau’anga.

Sea Komiti Kakato: Sai, tuku pe ‘e koe me’a ‘a e Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Kupu 50 ...

Sea Komiti Kakato: Tuku e me’a ‘a e Pule’anga ki he Pule’anga he ko eni te nau hoko atu ...

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Ke *process* pe he...

Paula Piveni Piukala: Ko e talamai ke tau sivilivi’i e ngāue ‘a e Pule’anga

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke

Sea Komiti Kakato: Tau sio

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke u tui au ko ha me’a ia ke tukuange ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Kātaki Sea ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tui ‘aku ke tau sivi e ngāue ‘a e Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu atu e

Paula Piveni Piukala: Ke fakatonutonu e me’a ko ‘e e.

‘Eiki Palēmia: ‘Io ko e fakatonutonu atu

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ki'i me'a hifo Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e mafai faka-Konisitūtone ia ki he 'Ene 'Afio ke ne fokotu'u 'ene Fakataha Tokoni pe ko 'ene kau fale'i ki he 'Ene 'Afio. 'Asi pe ia hangē pe ko ena kuo 'osi me'a ki ai. Pea 'i he Fakataha Tokoni leva 'oku ne fa'a 'ai leva 'ene 'u komiti ke tokoni ki he 'enau fale'i ki he 'Ene 'Afio.

Taha he ngaahi komiti ko eni 'a e Penolo ko eni 'oku ne fokotu'u atu 'a e fakamaau lahi fokotu'u atu 'a e 'Ateni Seniale. 'Oku 'osi 'asi pe ia he lao 'oku lolotonga lele pe ia he taimi ni Sea. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku 'ikai ke lele, ko e me'a ia 'oku fai he taimi ni mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mahino kiate au ia 'a e me'a 'oku taukave mai ki ai 'a e Palēmia ka ko e ma'uhalá ia Sea, kau hanga 'o 'oatu 'a e me'a ko e ko ē 'oku 'uhinga lelei heni. 'Alu hake ange ki he Kupu 86, 83C ke u 'oatu e fakakaukau ko eni 'e Sea. 'Oku fokotu'u heni 'a e penolo pea ko e *composition* eni 'a e penolo Sea 'oku ou loto ke 'ohake he tokanga 'a e Fale ni.

Kupu (*d*) sai pe ko ē ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Paula Piveni Piukala: ... 'Oku ou loto ke 'ohake he tokanga 'a e Fale ni Kupu (*d*) sai pe, ko ia Kupu (*d*). Kau 'Eiki Lao, 'a ia ko e ni'ihi 'oku taukei 'i he lao kuo fakanofu 'e he Tu'i mei *time to time*. Sio ko e fakatu'utāmaki ē. Ko e kau 'Eiki Lao ko eni 'oku 'oange he mafai e Kupu 44 Sea ki he Tu'i ke ne fakanofu ha ngaahi hingoa fakalangilangi. Ko e me'a ia e Tu'i ke ne fakanofu e kau 'Eiki Lao hingoa fakalangilangi. Ko e Konisitūtone na'e fa'u atu mei he Fale ni 'oku ne hanga 'o teke'i mai e kau fakanofu fakalangilangi ko ia ke hoko ia ko e pēnolo. Ko e poini ia. 'Oku 'ikai ko e Tu'i ia. Ko e fili he Tu'i he Kupu 44.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e ngofua 'oku 'oange.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea. Ko e 83C 'oku fokotu'u ai e pēnolo ke ke kātaki Fakafofonga 'o me'a ki lalo ka u fakahoha'a atu. 'Oku ne fokotu'u e pēnolo 'i ha finangalo ki ai 'a e 'Ene 'Afio 'oku 'ikai ke fokotu'u noa'ia. Fokotu'u he finangalo ki ai 'a 'Ene 'Afio.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole ki he Minisitā Lao ke ne 'omai ange fo'i lea ko ia 'i he fo'i kupu ko eni 'oku talanoa mai ai, hala ke 'i ai ha fo'i kupu ai te ne pehē mai 'i he Finangalo 'a 'Ene 'Afio hala pe ko e me'a pe ia hono 'atamai.

'Eiki Palēmia: Ki'i 'ai'ai lelei pe Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: 'Oku ke fu'u ta'efaka'apa'apa 'aupito.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga ke tuku hono lohiaki'i e Fale ni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ke pehē ai.

Sea Komiti Kakato: Fu'u lahi e lea 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito pea 'oku fu'u lahi e lea he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Siolalo lahi.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai ke sai'ia e Feitu'u na ke u talaatu ko e me'a pe ia ho 'atamai. Ki'i 'ai'ai pe fakafe'unga pe he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: 'UHINGA lelei pe ia, *it's all in his mind*. Ko e me'a pe 'oku fakakaukau ki ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia he kupu. Ko e 'uhinga ia 'eku pehē atu ko ē ke mou 'uluaki lau mu'a e Konisitūtone.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, ko e tu'o ua eni 'eku lea atu ki he Feitu'u na ē ko e tu'o tolu pe ko e tuli.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea. Ko e anga pe ia 'ene faka'uhinga ki he laó he 'aho ni Sea.

'Eiki Palēmia: *It's all in his mind.*

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e anga pe ia 'ene faka'uhinga mai 'a'ana 'oku 'ikai ke mau tui maotolu ki he me'a 'oku ne faka'uhinga mai.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga he 'oku 'ikai ke tohi'i. Poiní ia, 'omai e me'a 'oku tohi'i.

'Eiki Palēmia: Tuku pe ke toe fakamatala tu'o ua pe Sea fakatonutonu na'a ku 'ai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga māmālie pe ke tau siofi fakalelei pe e 'ū me'a ko ē 'oku ke hanga 'o pae fakataha'i he taimi ni.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e komiti ko eni Sea 'a ena 'oku 'asi ko ē he 83C(i) pea kau ai e kau 'Eiki Lao pe ko e kau *Law Lords*. Ko e kau *Law Lords* 'oku fakanofu 'e he 'Ene 'Afio. 'A ia ko e 'uhinga 'oku pau ke ke ma'u 'e koe 'a e tu'unga makehe kae toki fakanofu koe 'e he 'Ene 'Afio ko ha *Law Lord*. Ko e komiti leva eni 'oku nau hanga 'o *recommend* fai e ngāue 'a e Fakataha Tokoni pea nau 'ohake leva 'o toki *consider* leva he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni. Ko 'ai pe au ke fakamahino'i 'e Sea e *process* ko eni ko ē 'oku tau 'uhinga ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga 'eku 'ohake he ko e *review* ē na'e 'omai mei he Kominiueli Kupu 44 ke ke hanga 'o 'ohake e Kupu 44.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke kau mai e Kominiueli 'ia tautolu.

Paula Piveni Piukala: Ko hono 'uhinga ko e tu'u Kupu D.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'I he'etau me'a 'oku fai.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku hala ko e hala ia mei Fale ni ‘oku ‘ikai ko e hala ia ‘a ‘Ene ‘Afio. Kupu 44 ‘oku pehē. “‘Oku ‘i he Tu’i pe ke fakanofu ‘a e ngaahi hingoa fakalangilangi” ko e kau *Law Lord* ia, kau ai mo ha toe taha pe ‘oku ne fie fakahingoa atu, fa’ahinga hingoa fakalangilangi.

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i tokoni atu pe.

Paula Piveni Piukala: ‘I he taumu’a kehe ia. Ko ‘etau fokotu’u ‘etautolu he Kupu 23C ke *force fit*

Mateni Tapueluelu: Sea sai pe ka u ki’i tokoni pe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ki’i fehu’i pe ‘a’aku ia ki he Fakafofonga, ‘omai ange ha fo’i fakatātā ‘a e ‘ū me’a ko ena ‘oku ke me’a mai’aki, mai ha fakatātā ki he kulupu ko eni, mai ha me’a pehē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e fakanofu ko ē ngaahi hingoa fakalangilangi ko ē ‘oku fakanofu hangē ko e kau *Law Lord*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakanofu ‘o hai, Fakafofonga ‘osi mea’i e fakanofu ko ia mai e hingoa ko ia.

Paula Piveni Piukala: *Dalgety* ko Tani ko haifua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mai e hingoa, mai e hingoa ko ia ke *prove* ‘aki ho’o poini.

Mateni Tapueluelu: Ka u ki’i tokoni pe Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini eni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mai e hingoa, mai e hingoa e kakai ko ena ‘oku ke tuhu ki ai, he ‘oku ke ha’u ‘o tuhu mai ki he kakai ka ‘oku ‘ikai ke ‘omai ha me’a ke fakamo’oni’aki.

Paula Piveni Piukala: Sea fekau mu’a ki he Minisitā ke tukuange mai ‘eku faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo me’a mai Tongatapu 4.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mai e hingoa.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u me’a, ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni ke tau fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ikai he ko e ‘uhinga ha’u ‘o ‘omai e me’a ko ē ki ho Fale Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fale fa’u lao eni ke tau talanoa e ‘uhinga lelei.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oku ‘ikai ko e lao kae ‘omai e hingoa ke tau sio ki ai.

Paula Piveni Piukala: Kātoa e ngaahi hingoa fakalangilangi na’e fakanofu ‘e he ‘Ene ‘Afio.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko hai e hingoa fakalangilangi 'oku ke me'a ki ai Fakafofonga, mai e hingoa ko ia ke me'a ki ai e fonua, fanongo mai e fonua ki ho'o malanga.

Paula Piveni Piukala: Ko e Feleti Sevele, ko e hingoa fakalangilangi ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me'a ē Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko Dalgety ko e hingoa fakalangilangi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ta ko e me'a ē ta ko e me'a 'oku lotomamahi ai he kau Lord ko ē.

Paula Piveni Piukala: Ko e Viliami Tangi ko e Lord Matoto ko e hingoa fakalangilangi ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Omai e me'a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e ngaahi hingoa fakalangilangi ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He te ke tukuaki'i e Pule'anga ko eni he me'a ko ia.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Te ke tukuaki'i e Palēmia mo e Pule'anga ko eni he me'a ko ia?

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā mo me'a hifo ki lalo fakamolemole, me'a hifo Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sio ki he *defensive*, ka 'ikai ke tukuange ke taumu'a lelei pe 'eku fakamalanga 'a'aku.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku 'ikai ko ha *defensive*, 'oku ke 'omai e fu'u palopalema motu'a ki he Pule'anga ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a hifo ki lalo...

<003>

Taimi: 1440-1445

Māteni Tapueluelu: ...Tapu ki he Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. 'E Sea ko e poini ko ē 'oku 'oatu mou fakamolemole pē kae fakamokomoko, kae lava pē mu'a ke vetevete lelei. Ko hono 'uhinga pē 'e Sea ko e tokangá ko e kehekehe 'a e tau'atāina 'oku 'oange ki he 'Ene 'Afio ke ne fai e filí pea mo 'Ene fo'i fakanofu pē 'e ia ia 'o fakatatau pē ki he fo'i fale'i pē ko ia 'oku 'oatu. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ko ē ki ai 'a 7, kapau 'oku ne tau'atāina ke fili e ni'ihi ko eni ke nau kau ange ki he Fakataha Tokoni, 'oku totonu pē ke 'i ai 'ene tau'atāina ko hai. Ka 'oku 'ikai foki ke fakalea'i pehe'i mai ia. Ko e kupu ko ia 'oku 'omai Sea kuo pau ke ne hanga 'e ia 'o *appoint* pē ko e fakanofu 'a e tokotaha hili pē hono 'oatu 'a e fale'í. 'A ia ko hai pē ko ē 'e fale'i atu **ko ia pē ia**. Ko e me'a pē ia 'oku tokanga ki ai 'a e tēpile ko eni Sea. 'Oku 'ikai ke 'asi mai ia 'oku 'i ai e fo'i tau'atāina ko ia ...

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku tokoni pē 'aku ia me'a angamaheni pē 'oku mea'i pē ia 'e nautolu na'e 'Eiki Minisitā. Ko e 'omai ha me'a ke *appoint* 'e he Kapineti 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'oatu pē tali leva 'e he Kapineti. 'E lava e Kapineti ia 'o pehē mai, 'ikai 'oku 'ikai ke mau tali 'emautolu toe 'omai ha hingoa kehe, pē toe 'omai ha fokotu'u kehe. 'A ia ko e pehē ko ē ko e mafai ke tali 'e he Kapineti *does not necessarily mean*. Ko e me'a kotoa pē 'oku ha'u tali, ha'u tali. Ko e me'a fa'iteliha ia 'a e *appointing authority* pē ko e sino ko ē 'oku 'oange ki ai e mafai pē te ne tali pē 'ikai.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu mo e fo'i ma'u hala ko ē Sea 'aki pē lao na'a nau'i 'omai. Ko hono fakalea eni Sea he kupu (2) kuo pau, kuo pau, kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'i. Ko e 'uhinga ia ko e hā, kuo pau ke ne fakanofu tatau pē 'oku loto ki ai pē 'oku 'ikai ke loto ki ai **kuo pau**, ...

'Eiki Palēmia: Sai pē ke ki'i ako'i ai leva 'a e Fakafofonga fakatonutonu atu Sea...

Paula Piveni Piukala: ... 'i he hili hono ma'u e fale'i mei he penoto.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Kapau na'a ke fanongo pē ki he me'a na'a ku 'ai atu. Ko e pehē mai ko ia ke ne *appointing authority does not necessarily mean* ko e me'a pē 'oku 'oatu tali. Me'a pē 'oku 'oatu tali.

Paula Piveni Piukala: Me'a ia he'ene fakakaukau 'ana.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia 'a e *authorirty* pē te ne loto ki ai...

Paula Piveni Piukala: *In his mind!*

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 7,

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene *opinion* 'a'ana ia...

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 7,

Paula Piveni Piukala: ... ka 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku tohi'i,

'Eiki Palēmia: Ko e me'a foki ia 'oku

Sea Kōmiti Kakato: Toe pē 'eku fo'i ui 'e taha ki he Feitu'ú na ē. 'Oku ke fu'u talangata'a 'aupito.

Fokotu'u Tongatapu 10 ke tānaki mai 'a e lea ki he kupu 31D(2)

Kapelieli Lanumata: Sea 'e 'i ai ha ki'i faingamālie ke u lave atu ki he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Palēmia. 'I he (2) e Kupu 31D 'a eni ko eni 'oku fai ai e feme'a'aki. Ki he fakakaukau 'a e motu'a ni Sea, ko u fokotu'u atu ke tānaki 'a e kupu'i lea ko eni. **Kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'i 'i ha'ane mokoi ki ai.** He 'oku mo'oni e me'a ia 'oku lave ki ai 'a

Tongatapu 7. Tatau pē ia mo e lao ‘oku fa’u atu mei ho Fale ‘eiki Sea. ‘E toki mokoi ‘Ene ‘Afio ki he lao pea toki fakamo’oni huafa. Ko ‘eku faka’uhinga ko ē ‘a’aku ki he (2) ‘oku ‘ikai ke toe ‘oange ‘a e fo’i *discretion* ia ko ia ki he ‘Ene ‘Afio. Ka ‘oku totonu ia ke ‘i ai ke toki mokoi ki ai ki ai pea toki fai leva ‘a e fakanofó. Ko e me’a ia ‘oku tokanga atu ki ai ‘a e mātu’a e tēpile ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ho’o me’a mai Fakafofonga ‘oku lava pē ia ‘o ne fakanofa ta’emokoi pē ki ai ‘i he ...

Kapelieli Lanumata: Kapau ko ia pea ‘ofa mai ‘o tohi’i he ko e me’a ia ‘oku tau longoa’a ai ko e ‘ikai ke tohi’i hinehina mo ‘uli’uli hē.

Taukave Pule’anga ko e Tu’i ‘oku ‘i ai mafai ki he fakanofa

'Eiki Palēmia: Ko e me’a ia ‘oku ou pehē ke mahino’i ‘a e pau. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko e *appointing authority* ...

Kapelieli Lanumata: Kātaki ange 'Eiki Palēmia ‘o lau’i mai ange ‘a e kupu si’i (2)

'Eiki Palēmia: Kapau te ke fanongo ke ‘alu atu ha me’a ke ke mahino’i ai.

Kapelieli Lanumata: ...he ko e me’a eni ‘oku mou ‘omai eni ‘oku tau longoa’a ai.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 10.

'Eiki Palēmia: Fanongo, ko e ‘uhinga ‘a e pau ko e mahino ko e *appointing authority* ia. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e me’a kotoa pē ‘oku ‘alu atu ‘oku ne tali. Ka ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ko ia ko ē ki he fakanofa, Ko e ‘uhinga ia ko ē *shall* pē ko e pau ko ē. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e me’a kotoa pē ‘oku ‘oatu kia Sione ‘oatu ‘a Pita pea ‘oku pau ke tali. Ka ko ia ‘oku ‘i ai e mafai ki he fakanofa. Ko e ‘ai ke ke fo’i hēhē’ia mo e ‘oho noa’ia.

Hoha’a Tongatapu 4 ki he hangē ‘oku fakamālohia Tu’i ‘i hono mafai fakanofa

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē kau ki’i fehu’i pē. Mooni pē foki ‘a e Palēmia ko e *by convention* pē ko e founa ngāue ko ia ia. Ka ko e me’á ko e mata’itohi ‘o e laó ‘oku pulé. Faka-Konisitūtone foki eni ia

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki’i tokoni atu pē Sea.

Māteni Tapueluelu: ‘Oku ne tala pau mai kuo pau ke fakanofa ‘e he Tu’i ia ‘a e me’a ko ē ‘oku fale’i ki ai. Ko e fo’i nono’o ia ‘oku mau tokanga ki ai.

Taukave Pule’anga he ‘ikai ke fakaikiiki mai fakalea ia ‘i he Konisitūtone hangē ko e faka’uhinga ‘oku fai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki’i kole pē ke ki’i tokoni atu pē mu’a. ‘I he laumālie pē Sea ‘oku tau tui fakataha pē ki he lao ko eni. ‘A ia ko e tokoni Sea ki he hangē pē ko ia na’a ku toutou lave ma’u pē ki ai, ki he Konisitūtone. Pea ‘oku mea’i pē ‘e Tongatapu 7 kae pehē ki ‘Eua 11. ‘Oku mau ‘i he Komiti Laó pea ko e ngaahi pole ia ‘oku mau fehanganhangai mo ia ‘a

e fa'ahinga fakatekinikale ko ia hono fakalea ko ē lao. Sea ko 'eku foki pē ki he poini 'oku ou toutou malanga'i heni ko e Konisitūtone eni 'oku tohi ko eni. Ko e kātoa e ngaahi lao ko ē 'oku ne hanga 'o fakaikiiki, 'oku 'asi kātoa pē ai 'a e me'a ko eni ko ē 'oku tau tipeiti ki ai. 'A e founa hono fakanofa, 'a e 'uhinga hono fakanofa, 'oku fakaikiiki mai he 'e he ngaahi lao ko ia. Hangē ko e lao ki he 'Ateni Seniale, lao ki he.. hangē ko e lao ko ia ki he talatalaaki...

<004>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: ... 'Ateni Seniale, lao ki he hangē ko e Lao ko eni ko ē ki he Talatalaaki ko ē 'a e *public* ka ko e palopalema eni Sea he ko hono 'uhinga 'oku kehekehe anga 'etau sio 'atautolu mo e fakatekinikale hono tohi e lao. Ka 'oku 'i ai e ngaahi 'a e ngaahi kupu he lao ko e kupu faka'uhinga ke tau 'uluaki fekumi ki ai pea tau lau fakaikiiki mo e ngaahi lao ko ē 'oku fekau'aki. He 'ikai ke hanga 'e he Konisitūtone ia 'o fakaikiiki mai Sea 'e hanga he ngaahi voliume lao ko eni 'o talamai pea 'oku lave kātoa pē kapau te tau fakafekiki he fakatekinikale ko ē e fakalea Sea kehekehe 'e kehekehe 'etau anga ko ē 'etau 'uhinga'i 'e kitautolu angamaheni mo e 'uhinga'i mo e faka'uhinga lao 'oku fai he Fakamaau'anga.

Sea ko 'eku ki'i kole pē na'a tokoni atu 'oku tau 'uhinga pē tautolu ki he me'a tatau. Ko e laumālie ia ko ē 'o hono fa'u e lao 'o hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a 7 'a e *intention* 'oku 'i ai pē ia ka 'oku tau fakafekiki he ngaahi me'a te ne lava 'o taki 'oku hoko eni 'oku toutou hoko eni he Komiti Lao pea 'oku ai 'i ai tonu pē 'Ateni Seniale pea 'oku mau fa'a a'u pē 'o a'u ki he tu'unga femahino'aki Sea. Ka ko e kole atu pē ia 'i he laumālie pē 'o 'etau tipeiti 'i he melino ko u tui au 'oku nofo taha pē 'etau 'uhinga 'atautolu he me'a tatau ko e tekiniakale mo e anga pē ia hono fakafo'ilea'i. Ka ko 'etau lau fakaikiiki e laó 'oku 'uhinga kātoa 'oku fakaikiiki pē ia ai mo e ngaahi 'uhinga'i lea mo e *interpretation clause* kau kātoa pē ia ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea kau ki'i toe ki'i hanga pē 'o ki'i *rephrase* e fo'i kupu ko eni Sea na'a toe ma'u ai ha *clarity* ha toe ki'i maama ange. Kapau te u kamata au mei he sētesi ko ē 'i mui hili hono ma'u ha fale'i mei he Pēnolo kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i ko e hū ko ē 'a e kuo pau ko e *issue* ia Sea 'oku ne loka'i 'e ia e Tu'i ke ne fakanofa ha taha pē 'oku fakatu'u mai he Pēnolo. Ko e 'uhinga foki 'eku taki e tokanga Sea ki he Pēnolo he 'oku 'i ai e palopalema 'oku ou tui 'oku nofo he Pēnolo. 'Oku lolotonga 'i ai e tohi tangi 'oku 'omai ki he sino ko eni 'oku nofo 'oku ne pule'i e pēnolo. Sea ko e kupu 84 fakalea tatau ki he Fakamaau Lahi. Kupu 85 ke, kupu 85 sio ki hono fakalea ko ē he kupu 85 'a e fakanofa ko ē kau Fakamaau. Fakalea tatau 'oku lolotonga longoa'a e fonua ni 'o tukuaki'i 'Ene 'Afio ko hono tali 'a e tangata Fakamaau 'oku *gay* ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke toe 'oange he 'e lao ia he kupu (2) ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Kuo pau ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni hili hono ma'u e fale'i ke ne fakanofa.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tukuange mu'a tokotaha ia ko ia 'oku 'ikai ke 'i heni ia fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Ika toe 'i ai ha'ane fili.

Sea Komiti Kakato: Sai, 'e Hou'eiki ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu. Ki'i me'a hifo Tongatapu 7 ki lalo.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko 'etau lave ki he Fakamaau ko e hā 'ene kaunga mai ki he'etau malanga pea 'oku 'ikai ke 'i heni ke ne mai ha'ane tali.

Sea Komiti Kakato: Sai ko u tali.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pē 'e au e Feitu'u na ē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea ko e ua Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo Tongatapu 7.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ua e fakatonutonu tau mavahe tautolu mei he lao kapau 'oku 'i ai ha fakatonutonu Konisitūtone toki 'omai ia 'i ha fokotu'u makehe ke fai 'aki e fakatonutonu ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko u tali mo e fokotu'u ko ia ē mo e tu'utu'uni mo e fakatonutonu ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka tau hoko atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e 'ū me'a ko eni 'oku ke me'a mai ki ai kapau leva 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke loto ke fakatonutonu ka ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na ke ke me'a mai mu'a mo ha'o fakatonutonu e Konisitūtone ē.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga hono 'ohake.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo Tongatapu 7 toe pē 'eku fakatokanga tu'o taha ki he Feitu'u na. Kapau leva ko e founga ko ē 'oku 'omai he Pule'anga he taimi ni 'i ai mo e 'ū kupu ko eni ko e founga angamaheni ia 'oku tau ngāue'aki he Konisitūtone **kuo pau hangē ko ia 'oku ke me'a 'aki ke fakanofa 'a e kau Talēkita pē ko e Talēkita Pule 'a e Talatalaaki 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he lao ko eni.**

Ka ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na 'oua te ke toe hanga 'o ue'i 'a e me'a ko eni he koe'uhí 'oku lolotonga ka 'oku, he kupu 31 kupu 84, kupu 86, mo e ngaahi kupu ko ia ko u fokotu'u atu au ki he Feitu'u na ke ke 'omai ha fakatonutonu. Ka tau nga'unu mu'a ē. Me'a mai pē he me'a ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga pē 'eku fakamalanga 'a'aku ke tau fakatau'atāina'i 'a e fo'i *process* ko eni ke 'oua e tukuaki'i 'Ene 'Afio he taimi 'oku faihala ai e pēnolo ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohake. He 'oku tau toe hanga pē 'o toe teke'i atu kapau ko hai 'e toe 'omai he kaume'a ki he *DPP* 'oku 'ikai ke, hangē ki he kakai ko e Tu'i 'oku ne fili ka 'oku 'ikai ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohake.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu'u na 'oua te ke toe fakakikihi mai ka au he me'a ko ia kuo 'osi mahino ka tautolu 'a e me'a ko ia 'oku ke 'osi hulu'i mai 'i Fale ni 'o 'osi kotoa.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau 'e 'osi ange mahino pea tau kei ō atu pē he fu'u fakapo'uli ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ko e hā leva 'etau me'a te ke fai ki heni ke lava 'o liliu eni?

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia hono 'omai e *issue* ki Fale ni ke tau talanoa'i ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā 'a e me'a te ke fai ke lava liliu ai eni?

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku mahino pē ki he Feitu'u na ...

Mateni Tapueluelu: Ka u ki'i tokoni atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e lao pē 'oku 'omai he Pule'anga 'oku tali he Fale ni. Na'e 'omai 'e Tongatapu 5 e lao. 'Ikai ke teitei tali ko e 'uhinga ko ē. Ko 'eku poini ...

Mateni Tapueluelu: Sea ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Sea Komiti: ... 'Oku 'i ai 'enau kongā mo e Pule'anga

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia, 'oku 'ikai ke mau lava 'o fa'u ha lao he ko hono 'uhinga he 'oku fakatikitato

Māteni Tapueluelu: Ki'i tokoni atu pe Sea

Paula Piveni Piukala: Pe me'a ko ē 'oku tonu ke

'Eiki Palēmia: *Hey*

Paula Piveni Piukala: Tataki'aki e maamá

'Eiki Palēmia: Me'a atu ka 5 na'e

Māteni Tapueluelu: Ki'i tokoni pe Sea

'Eiki Palēmia: Laumālie lelei pe ki ai. Ko koe pe 'oku 'ikai ke sai ho laumālié

Sea Komiti Kakato: Mo'oni e 'Eiki Palēmiá

Fokotu'u Tongatapu 4 liliu 'a e fakalea pea to'o fo'i lea "kuopau" kae fetongi 'aki "moko"

Māteni Tapueluelu: Ki'i tokoni pe Sea fakamolemole, ka u ki'i, fakamolemole pe ka u 'oatu

pe ki'i fehu'i faka'osi ko ení Hou'eiki Pule'anga. Mou kātaki 'oua te mou tuputāmaki, ko e fili ko eni e Tu'i Fakamaau Lahi fakamuimuí. Na'e 'afio'i kakato 'e he 'Ene 'Afió pe e puipuitu'á. Ko hono 'uhinga hangē ko e fili mo ē, na'e 'afio'i kakato 'a e puipuitu'á

'Eiki Tokoni Palēmia: Me'a ia 'a e kau fale'i ko eni na'a nau fale'i 'a 'Ene 'Afió 'Eiki Sea

Māteni Tapueluelu: Ko e poiní ia 'Eiki Sea

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Ikai ke kau ai e Falé ni ia

Māteni Tapueluelu: Ko e fale'í ko e fale'i pe ko ia Sea 'oku 'osi fakanofó ai pe

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai kau ai e Falé ni, te tau halakaka holo he 'ū mafai kehekehe

Māteni Tapueluelu: Ko e kolé Sea ko hono 'uhingá

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai kau ai e Falé ni

Māteni Tapueluelu: Ko e natula tatau 'o e Fale'i 'e he sino kehe kae fakanofó 'e he sino kehe. Ka 'oku 'ikai lava 'e he sino ko ē 'okú ne fai e fakanofó 'o fakatau'atāina'i 'o fakatatau ki he ngaahi lea 'o e Konisitūtoné

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea, te ke hanga 'e koe 'o, fakatonutonu Sea. Te ke hanga 'e koe 'o fetongi e Konisitūtoné, 'oku fili meí he feitu'u kehé. Te ke fetongi, te ke fulihi ia.

Māteni Tapueluelu: Sea 'ikai ke fu'u mahino ia ki he motu'á ni pe ko e hā e 'uhinga ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e mahino eni 'Eiki Sea, tuku mai ke u fakamahino

Māteni Tapueluelu: 'A e 'Eiki Minisitā ko ení 'Eiki Minisitá ko ení Sea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e mahino eni 'Eiki Sea tuku mai ke u fakamahino ko e fili 'o ha tokotaha ko ení Sea na'e fai ia 'e he sino kehe, sino fakalao. Ko e fakanofó na'e fai ia 'e he sino kehe, sino fakalao

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu

Māteni Tapueluelu: Ko e poini 'oku ou 'oatú 'e au ia ko e fehu'i ko ē

Sea Komiti Kakato: Sai, Tongatapu 'e 'Eiki Minisitā ē

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E fetongi e Konisitūtoné kae fai 'ene laú

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā mo me'a ki lalo. 'Oku 'i ai e mo'oni 'a e 'Eiki Minisitā Tongatapu 4. Ko e me'a ia na'á ku kole aí ke mou 'omai ha fokotu'u ke liliu 'a e founa ko iá 'i he Konisitūtoné, hono 'ai ko ē e Pēnoló. Pea Pēnoló ko nautolu 'oku tu'utu'uni kuopau ki he 'Ene 'Afió ke ne fakanofó 'a e ni'ihi ko ení kau ai e Fakamaau. Kau ai mo e ni'ihi ko ení he 'oku lolotonga lele pe polokalamá 'i he tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné. Pea 'oku 'omai mo e kongá 'i he Konisitūtoné te ne hanga 'o vakai'i 'a e me'a ko ena na'e me'a'aki 'e Tongatapu 7

ka ‘oku pelepelengesi e me’a ko iá. He na’e ‘ikai ke ‘ilo ‘e ha taha e me’a ko iá he fonuá ni ka ‘oku tau ‘ohovale he ofongi ‘e he, na’a mo au ko ‘eku toki fanongo eni he me’a ‘oku ‘ai ‘e Tongatapu 7 ē.

‘A ia ko e founa ia ‘oku ‘ia moutolu kau Fakafofongá

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea

Sea Komiti Kakato: Kae ‘oua te tau tukuaki’i ‘o pehē, ‘oku ‘ikai, ‘omai ke fakatonutonu

Māteni Tapueluelu: ‘E lelei pe Sea kae ‘oatu mu’a ha ki’i fokotu’u nounou ‘aupito pe fekau’aki mo e lao ko ení. Fēfē ‘e Hou’eiki kapau ‘e fokotu’u atu ke to’o mu’a ‘a e kuopau kae pehē ka mokoi ‘a ‘Ene ‘Afió ki he fale’i ko ē ‘oku ‘oatú pea toki fakanofó. ‘I he mokoi, kae to’o e **kuopau** Sea, ko e fokotu’u atu pe ia. Ko ‘ene mahino ia ko ‘Ene ‘Afió ‘oku ‘i ai e mafai kae fale’i pe e toengá

‘Eiki Palēmia: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i taha hifoangé Losa

‘Eiki Palēmia: Ko e hangē ko ē na’e fakahoha’a atú Sea ko e “kuopau” ko e ‘uhingá ia ko hono fakamahino’i ko e tama pe ko iá, kātaki pe hono ngāue’aki e lea ko iá. Ko e sino pe ko iá ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ke ne fakanofó. Ko ‘ene pehē mai pē ‘oku toe ki’i pehē mei pe ko e hā ‘e lava ia ‘o *interpret* ‘e toe ‘i ai e tama kehe ia te ne lava ‘o fokotu’u ‘a e tokotaha ko iá. Ko e ‘uhingá ia, ko e tokotaha pe ko iá, *shall*, ko e tokotaha pe ko iá ‘okú ne fakanofó ‘a e sino ko iá. ‘A ia ko e ‘uhinga pe ia ko e anga maheni pe ia hono ngāue’aki ‘o e fa’u ko eni ha lao ‘a e fa’ahinga *language* pe ko e ngaahi lea ko iá ‘e Sea, mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe Sea

Fokotu’u ke to’o ‘a e fakalea he kupu 2 “ha loto ‘o e Fakataha Tokoni” kae ngata pe he fakalea “kuopau”

Mo’ale Finau: Sea, Sea kapau ko e poini ē pea ‘oua toe ‘ai ha loto ‘o e **Fakataha Tokoni** ia mei mui. Ngata pe he **kuopau** to’o ‘oua toe ‘i ai hanau loto ‘onautolu he koe’uhí he ‘e kei ‘oatu ‘enau fokotu’u foki ia ‘anautolu. ‘A ia ‘oku mamafa ai ‘eku fokotu’u he kuo pou pou fo’i me’a ko iá a’u ka Tongatapu 4. Ko e ongo fo’i fokotu’u ‘okú na tatau ko hona laumālié ‘e tefito ki he mafai ‘o e Tamá. ‘A ia ko e me’a mahu’ingá ia Sea. Ko ia pe mālō.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pe kapau ‘e ‘ohake e Kupu 2 Sea fakamolemole. Ko e ‘uhingá ke mahino ange ‘a e ko e tu’u ko ē ‘oku pehē “kuopau ke fakanofó ‘e he Tu’í ‘i he Fakataha Tokoni. Hili hono ma’u ha fale’i mei he Pēnolō ki he ngaahi fakanofó mo e Tu’utu’uni e Fakamaaú ha Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’angá.”

Ko e fokotu’u oku ‘oatú, fēfē ke fetongi e **kuopau** ‘o pehē ka mokoi ‘a ‘Ene ‘Afió ‘i he **Fakataha Tokoni** pea lava leva ke ne fai e fakanofó. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke pehē atu **kuopau** ke ne fakanofó ‘e ia hili pe ‘ene ma’u ‘a e fale’i mei he Pēnolō. Ko e fokotu’u pe ia Sea, mālō.

‘Eiki Palēmia: Tau toe takai tu’o 2, tu’o 3 eni, ko e ‘uhinga ko ē ngāue’aki e **kuopau** ke

mahino ko e fo'i sino pe ia 'e 1 'okú ne fai e fakanofó. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha veiveiua pe toe 'alu ia fakanofu ha feitu'u 'e taha. Ko e fo'i taha pe ia 'e lava pe 'o pehē mai hangē ko 'ene ha'u ko ē 'oku pau ke fakanofu 'i he Kapinetí. Lava pe 'e he Kapinetí 'o toe talaatu 'o, toe 'alu 'o fakakaukau'i pea toki 'omai...

<006>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Palēmia: ... pea fakanofu 'i he Kapineti. Lava pe he Kapineti ko u talaange 'o toe 'alu 'o fakakaukau'i pea toki 'omai. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ko e me'a kotoa pe 'e ha'u ki he Kapineti ko ē kuo pau ke tali he 'e Kapineti 'e tali 'e he Kapinet. 'Oku lava pe ke mau pehē atu toe fakafoki 'o fakalelei'i mai ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu mu'a.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nopele fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti 'Eiki Sea, vakai pe ki he anga e feme'a'aki mahino foki e 'a e ko e fo'i kupu ko ē lao ko eni pea 'oku pea 'oku fu'u tau nofo taha he fo'i fekau'aki mo e fakanofu Sea. 'A ia 'oku mahino 'oku toe ai mo e ngaahi fakanofu, ngaahi lakanga, ngaahi sino kehe. Ka ko e meimei fakalea tatau pe ka 'oku mahino foki e faka'uhinga 'oku kehekehe.

Pea 'oku tau talanoa'i foki 'etautolu ia pea 'oku hangē 'oku tau fetukuaki 'oku 'e 'i ai e palopalema pea na'e 'i ai e palopalema pea 'omai e faka'uhinga e 'Eiki Palēmia 'uhinga lelei pe ia. Ko u tui pe au ki ai pea na'u ko u tui au na'e ngāue'aki mai pe ia he fononga mai e lao ko eni. Pea 'omai mo e ngaahi faka'uhinga ko ē ke faka'ata'atā 'uhinga he 'oku 'i ai e ngaahi me'a pehē 'e tuhu ki he 'Ene 'Afio mo e ngaahi palopalema kehekehe.

Ka ko e fo'i me'a ko u ko e poini pe 'oku, ko u 'ohake 'e au Sea he 'ohake ko eni e ngaahi faka'uhinga ko eni. He ko u tali pe 'e au e faka'uhinga ko ē he ko u tui au ia 'oku 'ikai ke ai e laumālie ko ē fokotu'u atu ko ē pea ta'eai ha loto ia ha mokoi ia e 'Ene 'Afio. Pea 'i he ngaahi fakanofu ko eni kuo 'osi pea 'oku tau fonongo mai ai. 'Ikai ke u lave'i ka ko u 'ikai ke ko u tui au na'e fononga lelei mai pe fengāue'aki ia 'Ene 'Afio mo e sino ko eni 'oku nau fai e penolo ko eni mo hono fai atu e fale'i.

Ko e anga pe ia 'etau pehē atu heni 'oku palopalema pea 'oku mo'oni pe ia he ai e ngaahi me'a kuo fakanofu pea 'e tuhu ki he 'Ene 'Afio. Pea 'oku ai toe ngaahi tohi tangi 'e tohi tangi atu ki ha ngaahi sino na'e fakanofu, ko e ngaahi founga ngāue ia Sea. Kapau 'oku fale'i atu he 'e ka ko e poini 'a 'aku 'oku ou tui 'aki pe 'a e anga 'etau fa'a fakahoko 'a e fa'u lao 'oku tau fakatonutonu ha me'a kapau 'oku hoko ha palopalema ai. Pea 'oku tau 'oku toutou hoko pe 'oku hoko 'o fakafe'atungia'i ai e ngāue pea mo mo e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ohake.

Ka ko e talu e tu'u e ngaahi kupu'i lao ko ē Sea 'oku ou tui **kuopau** pea mahalo mo e ngaahi faka'uhinga ko ē 'oku fononga lelei pe na'e fokotu'u atu pe ko ē. Pea 'oku ou tui na'e ai e ngaahi 'a e fokotu'u mo e ngaahi fale'i atu ki he 'Ene 'Afio. Na'e liliu ia pe na'e ko u tui pe au na'e hokohoko pea ko e ngaahi fengāue'aki ko ia 'oku fai pe ia 'Eiki Sea. Ka ko 'etau ko e fononga atu mo e pe mo e poini pe 'aku Sea pe. Ko u tui 'oku 'ikai ke ai ha fu'u ha palopalema ia ai, kotautolu pe ia 'oku tau feinga ke tau fulihi 'o pehē kuo 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'Ene 'Afio.

Ko e fo'i pau ke ne fakanofo ko e ka fai e fakanofo ko eni pea foki 'o fakanofo 'oku tuhu ki he 'Ene 'Afio mo'oni ia mo'oni pe ia ka ko e ngaahi me'a kotoa pe kuo pau pe he 'ikai ke haohaoa he 'oku tau tangata pe. Ka 'oku 'ai atu e tau fou ki ha me'a ke toe vakai'i. Ka ko u tui 'oku 'ikai ha palopalema ia he kotautolu pe 'oku tau faka'uhinga 'e pehē 'oku palopalema ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni pe.

Lord Tu'iha'angana: Ka ko u tali pe 'e au e ngaahi faka'uhinga ko ē 'oku 'omai Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e ki'i tokoni pe Sea ki he malanga ko eni na'e toki 'osi Sea. He ko hono 'uhinga Sea kapau te ke hanga 'o fakatokanga'i 'oku ai e Fakataha Tokoni he fo'i kupu ko eni pea toe ai pe mo e penolo. Ko e kautama pe eni he Fakataha Tokoni 'oku nau 'i he penolo nau ō mai pe 'o toe ō atu 'o toe ko e poini ko e ko ē ko u 'ohake Sea he ko e 'uhinga ko e fakanofo ko eni na'e fai he fakamaau'anga ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e kau tama pe ko ē hē 'oku 'i he kau tama ko ē 'oku 'ikai ke Mēmipa kau penolo kātoa nautolu 'i he *council* 'oku nau kehekehe pe.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Ka ko e hoko atu ko ē ki he fo'i kolomu Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fehu'i pe ki he Palēmia 'e Sea pe 'oku ai ha kau Mēmipa he penolo 'oku toe Mēmipa he Fakataha Tokoni.

'Eiki Palēmia: 'Io ka 'oku 'ikai ke kau e 'Ateni Seniale ia ai.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko e 'isiu ia.

'Eiki Palēmia: Ko e 'isiu ia ke pehē mai ko e kau Mēmipa ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'isiu kapau 'oku ai ha Mēmipa he penolo ...

'Eiki Palēmia: Pe'i fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Toe Mēmipa he Fakataha Tokoni *that is conflict of interest*.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia na'a ku toki 'osi fakamatala atu 'oku pehē 'e koe ko e kau tama pe ko ē he penolo 'oku nau 'i he *privil council* ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga ia 'oku ai e kau Mēmipa

'Eiki Palēmia: 'Oku hala.

Paula Piveni Piukala: Hē ai kau Mēmipa tatau pe 'oku 'i he sino ko ē ko e poini 'oku ou 'ohake ko e 'uhinga ia ...

Eiki Palēmia: ‘A ia ‘Eiki Sea, tuku pe mu’a ke u ki’i fakatonutonu atu. Hangē ko eni, ‘oku ai ‘etau Komiti Pa’anga pea ‘oku ai e kau fakafofonga ko ē ‘oku ai ha *conflict* ai e ha’u ki heni ‘ikai he ‘oku nau alea’i ke mahino pea toki ‘ohake. Me’a tatau pe ko e tokoni pe ki he faifatongia ka mou kātaki ‘o sio hifo ki he 31C pea mo e D. Ki’i ko e kātaki pe Kalake, ko e ‘uhinga eni ki he fakanofa ko ē ‘Ateni Seniale, fakanofa e fakamaau, kātōa pe ‘e he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni.

‘A ia kapau ‘oku ai ha me’a ia ko e fo’i mai ha fiema’u ke liliu ia ‘e Tongatapu 7 ‘a e Konisitūtone. Ko e fo’i me’a kehe ia he kuo pau ke liliu e kupu lao kehe ia he ‘oku ‘asi mai ia ai ko ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pe ai ‘a ia na’a ku pou pou au ki ho’o pehē kapau ‘oku ai ha ‘ane me’a ‘ana ia ai kae ‘oua e ‘ai ke ha’u tavale ‘enau ta’etui ‘anautolu ki he Fakataha Tokoni ‘o hū mai ia ai ‘i he me’a ‘oku ‘osi angamaheni pe ki ai ‘etau fa’u lao.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki

Paula Piveni Piukala: Sea
Sea Komiti Kakato: Tau mālōlō e

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a kotoa pe ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga ...

Sea Komiti Kakato: Hoko atu koe mālōlō e Fale ...

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Lord Nuku: Sea ko e tokanga atu pe Sea pe ‘oku ma’u ‘etau fika.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki me’a mai e Feitu’u na ‘osi ma’u pe ia he na’a tau ma’u pe ‘aneuhu pea ‘oku nau ‘i heni pe nautolu, ka ke me’a mai pe Feitu’u na.

Lord Nuku: ...Ko e fakatokanga atu pe Sea ka ‘oku sai pe.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘e Eua 11 me’a mai.

Fehu’ia ‘Eua 11 kupu’i lao fē ‘oku ne fakamafai’i ‘a hono fakanofa Talēkita
Talatalaaki Pule’anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uluaki e me’a ‘oku ou tokanga ki ai. Ko ‘eku fehu’i pe eni ki he ‘Eiki Minisitā mu’a ke ne ki’i tali mai ange he koe’uhī ko e fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ‘oku ‘ikai ke hā ai ha fakamatala ia ‘o fekau’aki mo hano ‘omai ‘o e mafai ko eni ke fokotu’u mei ha mafai kehe. Ka ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia pe ko e *Public Prosecutor* ko ē he taimi ni na’e *appoint* ia he malumalu ‘o e tefito’i lao fē he ‘oku ou kumi au he ngaahi lao ‘oku ‘ikai ke u ma’u, kae ‘omai ange pe ‘a e ki’i fakama’ala’ala ange ki ai ka u toki hoko atu.

'Eiki Palēmia: Tuku pe ke ki'i tokoni atu pe. 'A ia ko e sino ko eni na'e *delegate* pe he 'Ateni Seniale hono mafai ki he tokotaha ke ne fai e ngāue ko ia. Ka ko hono toki *formalise* eni ke 'ai ke 'oua 'e toe 'ai ko e *delegation* kae 'ai pe 'o 'oange mo e mafai, hangē pe ko ha'atau 'i ha ngāue ha potungāue pea u talaange 'o ko e *approve* e me'a ko ē 'ai 'e koe. 'A ia ko e fanga ki'i me'a pehē pe Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au 'a e kupu'i lao ko ē 'oku fai 'a e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ke *delegate*. Ko e me'a ko eni 'oku ou ma'u ko e Kupu 31A 'oku 'i he malumalu ko ē 'o e 'Ateni Seniale ke ne fai 'e ia 'a e ngāue ko eni 'oku totonu ke ne fakahoko. Ka ko e 'uhinga 'eku feinga ke fakama'ala'ala he ko e me'a 'oku tau talanoa ki ai 'a hono fokotu'u 'o e tokotaha ko eni. Ko 'ene toki 'omai eni ia ke fakamatala'i 'a e founa hono fokotu'u pea mo 'ene fakamatala ngāue ke hā 'i he feitu'u totonu 'oku tonu ke hā ai ko e Konisitūtone. Pea ko e me'a 'oku ou fehu'ia Sea he koe'uhī ko e fakamatala ko ē na'e 'omai ki he komiti na'e mahino pe talamai 'oku 'i ai 'ene aleapau 'a'ana ia mo e Pēnolo. Ka ko eni 'oku fakamatala ko ē he Palēmia ko e me'a ia ko e mafai ia 'o e 'Ateni Seniale ke ne hanga 'e ia 'o fokotu'u. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakamatala ki ai Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu atu Sea kātaki pe Fakafofonga ko e me'a na'a ku 'ai atu. Ko e mafai na'e 'i he 'Ateni Seniale pea na'a ne *delegate* ngāue'aki pe 'a e *instrument of delegation* ki he tokotaha ko eni ke fai 'a e 'ū *prosecution*. Ko e me'a leva eni he taimi ni ko 'etau fokotu'u e lao fakamahino'i hono mafai, to'o ia mei he 'Ateni Seniale pea ko e tokotaha ko eni fakatatau ki he fokotu'u 'oku 'omai 'oku fakanofa 'e he 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoni mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e 'uhinga foki ia he 'oku 'i ai e me'a ia 'oku 'ika ke tohi'i ia he lao kae fai pe ia. Hangē ko hono fokotu'u ko eni e tokotaha mahu'inga ko eni he ko e toki 'omai eni ia ke fakatau'atāina'i 'a e me'a ia na'e 'ikai ke totonu ke hoko. Ka 'oku fakahā mai ia he fakamatala ko eni pea 'oku 'ikai ke mahino ia kia au pe ko e mafai fē ia.

'Eiki Palēmia: Sea sai pe Sea neongo kapau 'oku kehekehe 'emau fakamatala ka ko e me'a pe eni 'oku fakahoko atu ke 'osi fehu'i mai pea tali, pea he 'ikai ke liliu e tali ko ia. Ko e *instrument of delegation* ko e lava ia 'o *delegate* ha taha hono mafai ke fai 'e ha taha. Me'a tatau pe ia 'oku ke 'osi mea'i pe koe na'a ke *CEO* he Pule'anga. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'a e pehē atu ko ē *instrument of delegation* ko e fakamafai'i e tokotaha ko eni ke 'ave ha kongia hono fatongia ke fakahoko 'e ha taha kehe. Pea ko eni leva ia ko hono to'o 'aupito pe fatongia ia ko ia mei he 'Ateni Senialé 'o fakahoko leva ia ko e fatongia ia e Talatalaaki ko eni pe ko e *DPP* mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ia 'oku ou hanga ko ē 'o fehu'ia Sea, he 'oku mahino pe 31A(b) ko e 'ū me'a ia ko e 'ū me'a ia 'a e 'Ateni Seniale. 'Oku 'ikai ke hā heni ha mafai ia ke *delegate* he ko e mahu'inga foki ia 'o e me'a ko eni ke fakamahino'i 'i he laó 'a e anga hono fokotu'u, anga 'ene ngāu, ko 'ene tala ngāue pea mo ha taimi 'oku 'ikai ke ne fai fakalelei 'a hono fatongia pea lava 'o tukuange. Ko e me'a ia 'oku ou fehu'ia he 'aho ni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu pe Sea.

Taniela Fusimālohi: Pe 'oku faka-Konisitūtone koā hono fokotu'u e lakanga ko eni he taimi ni pe 'ikai.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'omai ia ko eni ko ē ke hoko ko ha sino faka-Konisitūtone. Na'e hangē pe eni ia ko e 'Atita Seniale na'e lipooti ia ki he feitu'u kehe pea tau 'omai leva ke lipooti mai ki Fale Alea ni...

<003>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Palēmia: ... Konisitūtone na'e hangē pē ia ko e 'Atita Seniale na'e lipooti ia ki he feitu'u kehe pea nau ō mai leva 'o lipooti mai ki Fale Alea ni. 'Oku 'alu pē ko e 'uhingá he 'oku tau fiema'u 'Atita Seniale pea fakatatau ki he'etau fiema'u ke tau'atāina ange kae lipooti mai ki heni ki he Fale ni. 'A ia ko e me'a pē ia 'oku ou pehē ko ia ke fakahā atu, 'oku ke 'ilo pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ke lava 'o *delegate* pē 'ave ha mafai pē ko ha ngāue pea ke fai 'e ha taha kehe. 'E lava pē e *CEO* te ne lava pē 'Ateni Seniale 'o ne pehē *public prosecution* 'ai 'e koe. Ko e fale'i lao 'ai 'e he tama ko ē. Fanga ki'i me'a pehē pē ko u tui pē 'oku ke mea'i pē Fakafofonga.

Tui 'Eua 11 'oku ta'efakakonisitutone founa hono fokotu'u Talēkita Talatalaaki Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Ko u tui pē au Sea 'oku mahino pē Konisitūtone ia pea 'i he vakai ko ia 'a'aku ia Sea, ko e founa ko eni 'oku lolotonga fai'aki hono fokotu'ú 'oku ta'efaka-Konisitūtone. Pe ko e fē pē 'a e *instrument* ia ko ē na' e fai'aki e *delegation* 'oku 'ikai ke hā ha me'a pehē ia 'i he Konisitūtoné 'e ala tuku atu 'a e mafai ko eni ke fai 'e ha taha kehe tukuange tukukehe 'a e 'Ateni Seniale. Ko 'etau toki feinga eni ke fakatonutonu Sea 'a hono 'omai 'a e kupu ko eni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea. Ko e 'uhinga pē ke mahino ka tau 'unu atu ā. He ko e 'aho ni eni. He ko 'etau 'ai ko ē ki he 'Ateni Seniale 'oku lava pē 'e ha taha 'ene kau loea 'o ha'u 'o Fakafofonga'i ia 'i falehopo. 'Oku 'ikai ko e 'Ateni Seniale pē tokotaha 'e ha'u ki falehopo. Ko e hā e 'uhinga? kuo 'osi fakamafai'i he ko ia mei he 'Ofisi e 'Ateni Seniale, 'alu 'o fakahoko ia ma'a e 'Ateni Seniale. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia ai ko e hopo kotoa pē pau ke 'alu 'a e 'Ateni Seniale 'o fakahoko ia. Lahī 'a 'enau kau *Crown Counsel* mo e *Senior Counsel* nautolu 'oku nau ō 'o fai 'a e ngāué he ko e 'uhinga ko nautolu 'oku 'oange kia nautolu ke fai e fatongia ko ia 'e he 'Ateni Senialé. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku mahino 'a e ngaahi fatongia faka'ofisi ia ko ia, ko e fu'u fatongia kakato eni ia 'oku ou 'uhinga au ia ki ai, 'i hono fai ta'efaka-Konisitūtone hono fokotu'u. 'Oku ou poupu Sea ki he me'a ko eni 'oku feifeinga ko ē ke fakama'ala'ala. He koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku hoko 'i he fokotu'utu'u ko ē he taimi ni ke fokotu'u ko ē ha Talēkita 'o e Faka'ilo Hia, 'oku lolotonga fai ia ka 'oku 'ikai ke hanga 'e he lao ia 'o fakamahino'i mo fakapapau'i. Ko e me'a 'oku ou poupu ai ko eni ki he fokotu'u ko ē ke ki'i liliu si'i e kupu ko eni e Konisitūtone ki he 'Ene 'Afió. He koe'uhi ko e Pēnolō 'a 'ene fai 'ene fatongia kapau leva 'oku a'u ki ha tu'unga 'oku fai ta'efaka-Konisitūtone ia 'oku 'ikai ke tau hanga 'o fakamalohi'i e mafai taupotu taha ki 'olunga hotau fonua ni, ke ne hanga 'o fakahaofi kitautolu ko 'Ene 'Afiō. Ke tuku ki ai ke fai'aki 'ene fakapotopoto, ke faia'aki 'ene mokoi pea 'ikai leva ke lava e pēnolō 'o fai ta'efakalao ta'efaka-Konisitūtone pē tuku e founa maama.

Ko e me'a ia na'a tau 'osi talanoa ki ai 'i he ta'u kuo 'osi Sea hono fokotu'u ko ē 'a e fa'ahinga sino pehé ni. Ke tau 'ai ha founa 'oku maama mo 'ata kitu'a mo totonu. Pea ko eni 'oku tau toki 'ilo eni he 'aho ni 'oku fai pē ia he founa founa pē ia 'oku pehē pē 'e he Pule'anga ia

ko e founa pē ia ‘oku sai. Ka kia au ia ‘oku ta’efaka-Konisitūtone ia he ‘oku ‘ikai ke talamai ‘e he Konisitūtone ia ‘a e fatongia ‘o e 'Ateni Seniale ‘i he fatongia mamafa ko eni ko e fai faka’ilo hia ma’a e Kalauni ke toe tuku ia ki ha taha kehe.

'Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu atu pē. Ko ‘ene me’a ko ē ‘oku pehē ‘oku ta’efaka-Konisitūtone. Kapau ‘oku ta’efaka-Konisitūtone ‘oku lava leva ‘o tohi tangi leva ‘a e kau me’a kapau na’e ‘alu atu ha loea ia mei he ‘Ofisi 'Ateni Seniale ‘oku ‘ikai ko e 'Ateni Seniale. ‘Ai pē ka ko ‘eku ‘uhinga Sea fo’i fehu’i tatau pē eni ia he ‘oku fo’i toko 4 eni. He ‘ikai ke liliu ‘emau tali. Ka ko e ‘uhinga ko e ‘ai pē ke hā ke ‘ai pē hanau faingamālie ke nau me’a ai ki ‘olunga ‘o ki’i faofao. He ē ko e fo’i poini tatau pē eni ‘oku ke mea’i pē ‘e koe ka ‘oku ou pehē ‘e au ‘oku ‘asi he’etau Tohi Tu’utu’uni ko ‘ene ai pē ha me’a fehu’i ‘o tali pea tau hoko atu ki ha me’a ‘e taha. Pē ‘oku mahino ki he Feitu’u na ke tu’utu’uni leva ke tau hoko atu. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘a e faka’eke’eke ke pehē na’e ‘osi fehu’i eni. Ko e toki fehu’i atu pē eni ko ē ‘a e ‘isiu ta’efaka-Konisitūtone hono fai ‘o e *appoint* ‘o e tokotaha ko eni. Ko e ‘isiu kehe ia pea ‘oku fo’ou ia. Pea ko ena ko e tali ena ‘oku talamai ‘oo na’e ‘ai pē ia he *instrument of delegation* ‘oku ‘ikai ke talanoa ‘a e Kupu 31(a) ia ki ha *delegation* ‘o e fu’u fatongia mahu’inga mo mamafa. Ko ‘eku ‘uhinga ia Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu he ‘oku ke takihala’i ‘a e kau fanongó. Hangē ko eni ko au kapau ko u *CEO* te u lava ‘e au ‘oange ‘a e mafai ko ē ki he me’a ‘o *delegate* ki ha taha. Ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē ‘etau pehē ko ē fakatatau ‘a e *instrument delegation* te u lava ‘ave hoku mafai. Kapau ko e fakamo’oni he me’a ko ē mo e me’a ko ē te u lava au ‘o talaange, ‘ai e Talēkita ..

Paula Piveni Piukala: Ki’i fakatonutonu atu ‘a e fo’i *saying* ko ē ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘oku nofo ...

<004>

Taimi: 1540-1545

Paula Piveni Piukala: ... ko e,fai e tu’utu’uni ia ‘e he *deputy* ka ko e tu’u ‘a e lao ko e tu’utu’uni ko ia ‘e fai ‘e he *CEO* ‘ikai ke ai ha mafai *delegation* ia ta’etu’u he lao. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a ‘Eua 11 ko ‘eku fakatonutonu ki he Palēmia ma’u hala ia ko e *delegate* ha fatongia pau ke ‘i he lao.

Tui Pule’anga ‘oku takihala’i pehē ‘oku ta’efakalao ngāue ‘oku nau fakahoko

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Sea ko ‘eku ki’i kole pē ke ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga 11 ‘ai ki he poini ko ē ko ē, ko e poini Sea ‘oku ou fie faka, ‘a e tokoni ko e, ko e fie fakamahino atu pē ko e Fale ko eni ko e Fale Fa’u Lao eni. Pea ‘oku tau ‘i heni ke tau hanga ‘o fakakakato ‘a e fatongia fa’u lao kau ai mo e lao ko eni. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘ohake ‘e 11 ko e tukuaki’i ‘oku tau maumau lao pē ‘oku tau maumau’i e Konisitūtone lolotonga ia ‘etau ‘i heni ‘i he Fale Fa’u Lao ke fakakakato e fatongia hangē pē ko e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia. Ko e halafononga pē na’e fou mai hono fokotu’u hono ‘ave ko eni ‘o e 'Ateni Seniale ki he malumalu ‘o e Sea Fale Alea. Pea ko e me’a angamaheni pē ia ko e fakatonutonu he ‘oku takihala’i e kakai ‘o pehē ‘oku tau lolotonga ngāue ta’efakakonisitūtone mo ta’efakalao ‘i he Fale ‘oku ‘alu atu mei ai ‘a e lao. Kapau leva ko e faka’uhinga ‘ē Sea ‘o pehē ko e me’a kotoa pē ia ‘oku tonu ke tu’utu’uni he Konisitūtone mo’oni pē ia, ta ‘oku totonu ke ‘oua ‘e toe fai ha fatongia ia ‘o e Fale ni ke fa’u ha lao fo’ou kae ‘oua kuo talamai pē tu’utu’uni mai he Konisitūtone.

Ko e *separation of powers* ia Sea pē ko e mavahevahe ko ē 'a e ngaahi mafai 'oku 'omai 'etau, 'a e fatongia kiate kitautolu ke tau fa'u lao 'a eni ko ē 'oku tau lolotonga tipeiti'i. 'Oku 'i he tui 'a e motu'a ni 'e Sea 'oku ta'efakapotopoto ke fanongo mai e kakai 'o e fonua 'oku tau ō mai 'o fai ha ngāue ta'efakakonisitūtone mo ta'efakalao lolotonga ko ia na'e fili mai kitautolu ki heni ko e Pule 3 eni e fonua ko e Fale Fa'u Laó eni. Sea ko e ki'i tokoni pē ia mo e fakatonutonu pē he taimi tatau Sea mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea. Ki'i lave atu pē au Sea ko e tokoni pē ki he *delegation* ko eni ko ē he ko e me'a mahu'inga 'aupito eni ia he ngāue fakapule'anga Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e *delegation* Sea ko e me'a mahu'inga taha ia ko e fo'i tu'unga. Kapau ko e tu'unga *CEO* ko e tokotaha ko ē 'oku ha'u 'o nofo he fo'i tu'unga, fakataimi pē ia Sea. Pea 'e fetongi pē ia pea 'e nofo pē ia ai pea lava pē ia ke toe ha'u ha taha tangutu ai. 'A ia ko e faitu'utu'uni 'oku fai ia he fo'i tu'unga fo'i lakanga. Pea te ne lava 'e ia 'o *delegate* ki ha sino kehe 'o ha'u 'o tangutu 'o faitu'utu'uni he fo'i lakanga Sea. Tukukehe kapau ko e tu'utu'uni ko ia 'oku fai ia he lakanga kehe. Pea 'oku mahino 'aupito eni ia Sea ke mahino he koe'uhí ko e me'a eni ia 'oku fai ia he ngaahi potungāue. Ko e mafai ko ē 'oku 'i he fo'i lakanga ko e mafai ia 'oku mahu'inga 'aupito. Pea 'oku mahu'inga 'aupito e *delegation* ia he 'oku fai e folau. Ko 'eku talanoa ko eni Sea koe'uhí he 'oku lahi e ma'uhala ai ka folau e *CEO* ko e mafai kakato ko ē 'i he fo'i tu'unga he *position* ko ia 'oku 'oange kakato ia ki he tokotaha ko ē 'oku le'ole'o. Pea 'oku fakalao ia Sea. He koe'uhí ko e 'osi pē ta'u 4 'oku ha'u e tokotaha fo'ou ia ki he fo'i position Sea kae 'oua 'e ma'uhala e kakai 'o e fonua ki he *delegation*. Ko e me'a ia 'oku fakalao 'aupito ia Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e Konisitūtone eni 'o Tonga 'oku tau talanoa ki ai. Ko e pehē ko ē 'oku 'i ai 'a e lao 'oku ne fakangofua e 'Ateni Seniale ke ne *delegate* ko e me'a ia 'oku ou fehu'ia. 'Oku 'ikai ke hā ia he Konisitūtone. Pea kapau 'oku 'i ai ha lao kehe 'oku ne fai 'oku ma'ulalo ia he Konisitūtone. Pea ko e me'a ia 'oku ou pehē ai 'oku ta'efakakonisitūtone 'a e me'a ko ia Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu ē Sea. Fakatonutonu pehe ni Sea ko e taimi ko ē 'oku fai ai e hopo ko e 'Ofisi e 'Ateni Seniale ko hai pē 'oku 'oatu 'oku 'i ai mo e Solisitoa Seniale, 'ū hopo fakasivile, kekekele he 'ikai ke 'alu pē 'Ateni Seniale 'o fai e ngaahi fatongia ko ia. Pea ko e ngaahi fatongia ko ia 'Eiki Sea 'e a'u ki he taimi fakatātā mai eni na'e 'osi fai 'a e ngaahi hopo 'a e ni'ihī mei he Pule'anga. Na'e, kapau na'e toe fai ia 'e he 'Ateni Seniale fepaki ia *conflict of interest*. Pea makatu'unga ai hono fai e 'ū ngāue ko eni. Pea na'e fai mai eni ia he ngaahi ta'u kimu'a. Ka ko e me'a tefito 'Eiki Sea ko e ngāue ho Fale he taimi ni ko e fo'i lao ke fakahū 'a e Talatalaaki 'a e Pule'angá ki he Konisitūtone ko ia pē. 'Oku 'ikai ke tau heni tautolu tau fakatonutonu Konisitūtone pē hā kapau ko ha, 'oku 'i ai ha fiema'u fakatonutonu Konisitūtone toki fai mai ia ha fokotu'u kehe ia Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku, 'oku mahu'inga ke tau hanga tauhi 'etau Konisitūtone. Ko e toki 'osi pē eni 'etau ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti: ... *Star*

Taniela Fusimālohi: ... he lao sulá pea ‘oatu e poiní ia ‘oku ‘ikai ke mahu’inga mālié pea tali pe ia. ‘Osiange ko iá ‘oku ‘osi ‘i ai e fakatokanga ‘e maumau e Konisitūtoné, ko ení ‘oku tau toe ha’u pe ki he me’a tatau. Ko e me’a ‘oku ou fie ‘ai haké he ‘oku ‘ikai ke tonu e fakamatala ko ení e Minisitā Laó, he ko e fakamo’oni ko ē ‘a e aleapau ‘a e tokotaha ia ko ení ‘oku ‘ikai ke aleapau ia mo e ‘Ateni Senialé. Ko e fakamatala ‘oku ma’ú ‘oku aleapau ia mo e Pēnoló, ko e me’a ia ‘oku ou fehu’iá. Kapau ko e *delegation*, aleapau ia mo e kau ‘Ateni Senialé

‘Eiki Palēmia: Sea ko e, hangē pe Sea

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke aleapau ia mo ení ‘oku aleapau ia mo ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú, hangē ení ia ha *fruit salad*

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: ‘Omai e fo’i ‘apele, fo’i moli mo e me’a ‘o ai fakataha. Ko e ‘uhinga ‘eku tali atu ko ē ko e ‘a e *intrument delegation* na’e *delegate* ange ‘i he taimi ko ení ‘oku te’eki ke fai ai e liliu ko ení. Ko hono liliu mai leva ko ení ‘oku taliangi leva, ‘oku fakanofō leva ia ‘e he *recommendation* ‘a e Pēnoló ki he *Privy Council*. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ‘oku ‘asi mai hē ‘e fai e *delegation* ia. Ko e me’a ia ‘oku lolotonga lele he taimi ní he ‘oku te’eki ke ‘ai ‘a e lao ko ē. ‘Ai pe ke tau foki foki mai meí he *fruit salad* kātaki Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhingá ení kuo ‘osi ‘ave ia ‘e he Pule’angá ki he Pēnoló ke *appoint* meí he Fakataha Tokoní. Ka ‘oku tu’u kehe e Konisitūtoné ko ‘eku ‘uhingá ia. Ko ‘ene aleapau ‘ana ia ‘oku ‘ikai ke aleapau ia mo e *delegate* ko ē na’á ne hanga ‘o ‘oange hono mafái.

Ko e laó ia Sea ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘okú ne *delegate* mai hano mafai ki ha taha ‘oku pau ke na aleapau naua. ‘A ia ko e aleapau na’e tonu ke hokó ia ko e aleapau ia he tokotaha ko ení mo e ‘Ateni Senialé he ko e mafái ‘oku ‘i ai. Ka ko hono fokotu’ú ‘ona ia ‘ave leva nautolu ia ki he Pēnoló. ‘Oku ‘ikai ha mafái e Pēnoló ia ke fa ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu

Taniela Fusimālohi: Ke ne hanga ‘o *appoint* e tokotaha ko ení

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku laú he ta’emahino pehē ha tokotaha maama pehē pe ko ‘ene feinga pe ‘a’ana ke fakamatalili mahalo na’a pehē te mau, he ‘oku mau mei pehē atu mautolu, lēlea pe, me’eme’a pe ā ia kae tuku pe ā he’ikai pe ke toe liliu ‘ene fakakaukau ‘ana ia pea ‘ikai ke liliu ‘emau talí. Ko e lolotonga lele he taimi ní Fakafofonga ko e *delegation* ‘oku faí he ‘oku te’eki ai ke fokotu’u ‘a e sino ko ia ‘o e faka-Konisitutone.

Ko homou tali pe mo laumālie lelei ka u ‘ave, mokoí ki ai ‘ene ‘Afió, ko ‘ene hoko leva ia ‘o fokotu’u e sino ko ení ko e sino faka-Konisitūtone pea ‘e pau leva ke fakatatau hono mafái ki he me’a ko ení te mou laumālie lelei ki aí. Kapau te ke hoko atu pe koe ho’o me’á ‘oku sai pe ā ia kae tuku pē ke mau fanofanongo pe ai he efiafí ni.

Taniela Fusimālohi: Sea ke ke me’a ange ki he anga ta’efaka’apa’apá, talamai ‘e ia, pehē mai ia kiate au ko u me’eme’a noa’ia pe au. ‘Oku ‘ikai ke u me’a noa’ia ko ‘eku tu’u hake ko ení ‘o fakafekiki ‘i he poini ‘oku ou pehē ‘oku ‘ikai ke tonu. Sea ko u ...

Eiki Palēmia: ‘Uhingá Sea kātaki pe ko ‘eku ‘uhingá Sea he ko e ‘uhingá ko u fakatonutonu atu tu’o 3 ‘a e fo’i me’a tatau. Tu’o 3 ‘a e me’a ko eni ki he *delegation* kae ‘ikai pe ke ne fie tali ia ‘e ia.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke u talí Sea he ‘oku hala

Eiki Palēmia: Fakatatau ia ka koe

Taniela Fusimālohi: Hala ‘a e founhá pea hala mo e faka’uhingá

Eiki Palēmia: Ka ko e ‘uhinga pe eni ia ko u tali atu ‘e au mei he’emau tafa’akí. Pea kapau ‘okú ke pehē pe foki pe koe ‘e hala, ‘e kei hala pe ia ki he Feitu’u na.

Taniela Fusimālohi: Ko hono toki ‘ai eni ke tu’utonu ‘a e me’a ko ē ‘oku nau lolotonga fai ko ē ‘oku halá. Ko hono ‘omai ke hā he Konisitūtoné ‘a e founhá hono fai hono appoint e tokotaha ko eni. Sea, ko ‘eku poiní ‘a’aku ia pea ‘oku ikai ke u tui au ia ‘e hanga ‘e he ‘Eiki Palēmia’ o tali.

Ka u hoko atu au ki he me’a ko eni Sea, ko e ongo’i eni ko ē ko e ‘e ma’u ‘e ha taha pea ‘oku ou tui ‘e pehē pe pea mo e kakai e fonuá. Te nau pehē pe ‘e pule’ia fēfē ‘a e tokotaha ko eni.

Sea ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘i he tokotaha ko eni ‘oku fakamakatu’unga ‘i he hā ‘a ‘ene fakamatala ngāue ko eni. ‘Oku makatu’unga ‘i he pule lelei pe ko e totonu ‘a e tangatá he ‘oku hangē ‘a e fakamatala ia ko eni ‘oku talamai ia ko e tokotaha eni ‘e pule fakaaao ki he ngaahi hopo hia ‘a e kalauní. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai.

‘Oku ‘osi mahino meí he ngaahi fonua kehé ‘oku nau talamai ia ko e tokotaha ko eni te ne hanga ‘o malu’i ‘a e totonu ‘a ha taha ke ne kumi ‘ene totonú he Fakamaau’angá. Ka ‘oku ‘ikai ke hā kiate au ‘i he fakamatala ko eni ha me’a pehē ke hā mai ngalingali ko e me’a eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e lao ko eni. Ke ho’ata mai meí ai ko e me’a ia ‘e fai ‘e he tokotaha ko eni ke fakamakatu’unga ki ai ‘a ‘ene faifatongia ko ha totonu na’a mole pe ke pule ‘a e laó. He ‘oku hangatonu mai pe kupu ia ko eni talamai 1, 2, 3, 4, 5 ko e me’a eni ‘e fai ‘e he tokotaha ko eni. Ka ‘oku makatu’unga, ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ke ne malu’i.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai ko e fatongia ia ‘o e Falé ni ko e *public interest*. Ko e lelei ‘a e kakaí, kapau leva ‘e sio ha taha mol au eni ‘o ngalingali ‘oku tu’utu’ukina ia na’a mole ha’ane totonu pea ‘oku tonu ia. Ko e fehu’i leva eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a hono fehu’ia ‘oku hangehangē ‘e fu’u ta’e-fakanga ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Taniela Fusimālohi: ... ‘e pule’ia fēfē ‘a e tokotaha ko eni ko e ha e *safeguard* ‘oku tau ‘oange ki he tokotaha ko eni. Ko u tui ko e me’a ia na’e ‘uhinga ko e ki ai ‘anenai ‘a e fokotu’u tau tuku ki he mafai taupotu taha ke ne hanga ‘o sivi mai, ‘a ia ko e mafai ‘Ene ‘Afio. Ko hai ‘oku ‘ai ke taliui ki ai e tokotaha ko eni ‘oku ‘ikai ke mahino ia mei he kupu ko eni pe ko hai ‘oku ‘ai ke taliui ki ai. Ko hai te ne vakai’i ‘ene ngāue ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu, ‘e taliui ki he ni’ihi ko ē na’a nau fakanofa ia ‘a eni ‘oku tu’utu’uni mai he ‘e Konisitūtone mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘etau feinga ko eni ke ‘ai ki he malu e laó ko e me’a ia ‘oku tau ‘uhinga ki ai. Kiate au ko e ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e malu eni ‘oku fakahoko atu Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘ai ke ‘ai mu’a ha vala fakalelei e kupu he ko ‘ene tu’u ‘ana ko ē ko au ia ko u ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ‘oku ‘ikai ke telefua e kupú ‘oku vala pe ...

Taniela Fusimālohi: Kapau te mou sio ‘i hono fakalea ko ē ‘i he Kupu 32, 31 ‘a e fatongia ko ē ‘o e ‘Ateni Seniale ‘oku fakavala’i ia neongo ‘oku ‘ikai ke kakato e valá ka ‘oku fakavala’i me’a ke mou sio ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e makatu’unga ‘e tuku ai kitu’a ko hono ‘ulungaanga ko ē ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ha me’a pehē ia. Ko e ‘ai ke tau hanga ‘o tuku e tokotaha ko eni kitu’a ‘i fe? ‘Oku ou tui ki he lau ko ē ‘a ‘aku ko e fo’i me’a ‘oku hā heni, pule ki he ngaahi hopo hia ma’a e Kalauni ‘oku to’o ia mei he ‘Ateni Seniale.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke ki’i fakama’ala’ala atu ko e ki’i fakatonutonu eni. ‘A ia ‘oku hangē pe ‘eni ia ‘e Fakafofonga ‘e Sea kātaki, ke taimi ko ē ‘oku te ta’efiemaālie ai ki ha fakamaau ‘a ia ‘oku fakanofa ko ē ‘e he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni, ‘i he *recommendation* ‘a e Penolo. ‘Oku te ‘ave leva ‘ete tohi lāunga ki ai pea fakatatau leva mei he *merit* pe ko e lelei mo e tu’unga ko ē ‘a ‘ete lāunga ‘e lava leva ‘o fai leva ha *discipline, action* mo e *recommendation* ‘a e Penolo mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ka ko e ‘uhinga ko eni ‘eku talanoa ki he kupu ko eni he ‘oku kuo tafoki pe ‘a e pule’anga ‘o lī ki loto e tokotaha ko eni. Ka ‘oku ‘ikai ke ai ha makatu’unga ‘o ‘e lī mai ki loto ki he loto pule’anga ke fai ‘ene ngāue ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me’a ia na’a ku faka’amu au ke u sio

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: Koe’uhi ke

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kupu 83C (2) palakalafi c, ‘oku ai e tu’utu’uni ai ko ‘ene hanga ko e Penolo ‘o fakamaau’i ‘aki ‘a e kau ngāue ko ē fakamaau’anga Sea. ‘Oku ‘osi maau pe e ngāue ‘ikai ke telefua ma’u pe ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mou ngāue’aki pe ‘a e lea lelei pe e ‘oku ‘ikai ke ta’emaa ...

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Maau pe.

Taniela Fusimālohi: Fēfē ke ‘ai hano tekiteki kau vala ngatu mai. Ko ‘eku ‘uhinga eni Sea fēfē ka pehē ko e ‘uhinga hono lī mai ki loto koe’uhi ko e fakamaau totonú ko e me’a ia ‘oku ou faka’amu ko ē ke hā mai ‘i he tokotaha ko eni. ‘oku li mai ki loto ‘e he Pule’anga e tokotaha ko eni koe’uhi ko e fakamaau totonu pea mo e pule ‘a e lao pea ne toki fai leva ‘ene ‘u fatongia ko ē.

Ko ‘ene tu’u ‘ana ko ē ‘oku tau’atāina pe ia he ‘oku ‘ikai ha me’a ia he ke ne pule’ia mo ne talamai ‘a e ngata’anga faka-Konisitūtone ko ē ki ai pea mo e ngata’anga ‘o ‘ene faifatongia. ‘Oku ‘osi vakai au ki he ngaahi fakamatala fekau’aki mo e kau talēkita pehē ni he ngaahi fonua Sea. ‘Oku ai e tu’utu’ukina pehē ‘oku ai e lau ia ‘oku pehē ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Te tau tukuange ha taha pehē ke tapakaki takai holo he loto

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu ‘osi ai ‘i loto ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i Fakamolemole pe Fakafofonga e, ko e tokotaha ko eni ‘a eni ‘oku ‘ai ke faka-Konisitūtone pe ko e Talēkita Talatalaaki ki he Hia ‘i he Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i ki he me’a fakafakamaau e. Ka ke me’a hifo ki heni kapau leva ko ia ‘oku kau ia ‘i he ‘u me’a faka-fakamaau ko eni ‘oku ‘osi me’a mai he ‘e ‘Eiki Minisitā ‘e malava kae ‘ikai ke fakamālōloo’i ‘a e kau Mēmipa ‘a e Fakamaau’anga ki ha kaunga kovi ‘i he ngāue matu’aki hala pe ko ha toutou fakamaau’i ‘o e tu’utu’uni faka’ulungaanga faka-fakamaau.

Ko e me’a ko ē ‘oku mou fakakikihi ki ai koe’uhi ko hono to’o hono ‘ai ia ke fu’u fakamafai’i mahino ‘aupito ia ‘i Fale ni ko e hā nai ha me’a te ne tau lava ai ‘o tautea’i e tokotaha ko eni. Ko eni ‘oku ‘omai pe he ‘e ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino ia ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u ki’i tokoni atu pe ki he Fakafofonga kātaki. Tokoni lelei ...

<007>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... pe Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: ‘Io sai pe tokoni pe ia ‘oku ‘atā pe ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i tokoni tali lelei pe he Fakafofonga. ‘A ia ko e me’a ‘oku nofo ‘i he fakakaukau ko ē ‘a e Fakafofonga tapu ange mo ia. Ko hai ‘oku *accountable* ki ai ‘a e tokotaha ko eni. Sea ko e tali ia ki ai ‘oku mahino ‘oku *accountable* ki he taliui ki he Fakamaau’anga, taliui ki he kakai ‘oku ne hanga ‘o fakafofonga’i he ko hono fatongia hono fai e faka’ilo mo e Talatalaaki ‘i he Fakamaau’anga pea ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga. Pea ‘oku ‘i ai e Fakamaau ‘i he Fakamaau’anga ‘oku fakahoko fatongia ‘o

fakatatau ki he lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga. 'I he taimi tatau pe 'oku toe sivi'i pe 'ene ngāue 'i he taimi tatau 'e he tafa'aki ko eni ko ē 'oku nau hanga 'o malu'i 'akinautolu ko eni 'oku faka'ilo.

Ko e fo'i sisitemi ko ē 'oku ngāue ki ai 'a e tokotaha ko eni ko e Talatalaaki 'osi mā'opo'opo pe ia 'e Sea. Ka ko e tumu'aki ko 'ene ngāue eni ki he pule ua, 'a ia ko e Fakamaau'anga pea 'oku 'i ai e kau Fakamaau 'oku *appoint* pe ia 'i he laine tatau pe pea mo ia pea 'oku nau fakahoko honau fatongia ko e poini mahu'inga ia Sea 'o fakatatau ki he lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga. 'A ia he 'ikai ke fa'iteliha ia he 'oku 'ikai ko ha'ane 'alu atu 'a'ana mo e fo'i mafai ko ē 'oku tukuaki'i 'oku fu'u tau'atāina ke 'alu atu 'o tau'atāina he feitu'u ko ē 'oku 'alu atu 'o ngāue ki ai, he ko 'ene ngāue ko e ngāue ki he Fakamaau'anga. Ko e ki'i tokoni pe ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, faka'osi mai 'Eua 11 kae hoko mai ha taha fakamolemole.

Tui 'Eua 11 ke toloi alea'i Lao kae fai ngaahi monomono ki ai

Taniela Fusimālohi: 'Io mālō Sea, ka ko e anga ia 'eku vakai 'a'aku ia pe 'oku totonu nai ke tau ki'i taitaimi mo e lao ko eni ke tau fai 'a e ngaahi monomono ko eni 'oku tau fanongo ki ko ē ai, he 'oku mahino pe kia au 'a e fakamalanga ia mei he Pule'anga, ko 'etau sio ki he lēvolo 'o e Prēnolo na'a hao ange 'a e me'a 'oku tau 'uhinga ki ai 'i hono 'ave ki he mokoi 'o 'Ene 'Afio.

Ko hono ua. Ke tau toe ki'i hanga ange 'o *dress up* pe te tau ki'i fakakofu'i ange mo fakatekiteki ange 'a e tokotaha ko eni pea toki hū mai ki he loto Konisitūtone. Ke tau ongo'i pe 'oku tau malu. Pea ongo'i pe 'e he kakai 'oku 'i ai hotau hao'anga, he koe'uhī neongo 'oku 'i ai e kupu ia ko eni 'oku 'asi he *screen* e 2C kapau te mou sio ki hono fakamatala'i e ngāue ko ē 'a e 'Ateni Seniale 'oku talamai pe ia tukuange ia 'i he'ene 'ulungaanga kovi. Pea 'oku tau faka'amu ke ki'i 'ai pehe'i 'a e tokotaha ko eni ka tau ongo'i 'oku 'i ai pe 'a e tokotaha te ne hanga 'o fakahaofi.

Pea 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi kupu 'o e Konisitūtone 'oku ne 'oatu 'a hono mafai pea toe fakahaofi pe 'a e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai ke 'oua 'e hanga 'e ha taha 'oku 'i ai 'a e mafai ko eni 'o ne fai 'a e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai ke fu'u ta'efakangatangata ha'ane ngāue'aki hono mafai ki ha fa'ahinga hopo. Pea fakapapau'i ko hai 'oku taliui ki ai, pea fakapapau'i ko hai 'oku ne vakavakai'i 'ene ngāue, pea tuku ia kitu'a 'i he ngaahi makatu'unga fē. Ko e me'a pe ia na'a ku tokanga ki ai Sea pea ko u pou pou atu au ki he fokotu'u ko eni fēfē mu'a ke tuku e Pēnolo hono lēvolo kae 'ave e me'a ia ki he mokoi 'a 'Ene 'Afio ko hono mafai totonu 'o'ona ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 10 pea faka'osi 'e 4 ē.

Kapelieli Lanumata: Tapu ki he Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Kole pe ki he Kalake ke kātaki pe 'o 'ohake mu'a ki he kupu fo'ou ko eni e 31D(2) pe 'oku fie lave atu ai. Sea ko e fokotu'u pe eni ia ki he Hou'eiki Pule'anga pe te nau laumālie lelei ki ai ko e me'a ia 'anautolu. Ka ko e fakalea eni ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au, he ko e taukave ko ē ko ē 'oku 'omai he Palēmia pea mo e Hou'eiki Pule'anga 'a e hū ko ē fo'i lea ko ē ko e "kuo pau". Ko e taukave ko ē 'oku nau 'omai ko e 'uhinga pe ia hangē ko e *shall appoint* he fakapilitānia ko e 'uhinga pe **kuo pau ko e Tu'i pe sino pe 'e taha ke ne fai ko ē fakanofu**. Pea 'oku makatu'unga ai 'eku 'oatu 'a e fakalea ko eni pe te nau laumālie ki ai.

‘A ia ko e fakalea eni ko ē ki he Kupu C(2). “**Kuo pau ko e Tu’i pe ke ne fakanofu ‘i he Fakataha Tokoni ‘i ha’ane mokoi ki ai, hili hono ma’u ha fale’i mei he Pēnolo ki he ngaahi fakanofu**” mo e hokohoko atu ai pe ki he’ene ‘osi. Pea ko e ki’i fo’i liliu pe ia Sea kapau ‘e laumālie, kapau ko e taukave eni ‘oku nau ‘omai pea ‘oatu ā ‘eku fakalea ‘a’aku. “**Kuo pau ko e Tu’i pe ke ne fakanofu ‘i he Fakataha Tokoni ‘i ha’ane mokoi ki ai hili hono ma’u ha fale’i mei he Pēnolo**” pea hokohoko atu ai pe toenga ia ‘a e ...ko e fakalea ia ‘oku ‘oatu mei he motu’a ni.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ‘ikai ke fai ha fakatonutonu ia e me’a ko eni, ko ‘enau fokotu’u ‘anautolu ki he Pule’anga.

Veivosa Taka: ‘Ika ko ‘eku fokotu’u atu Sea tapu mo e Feitu’u na. Ko e tu’o 10 eni ‘etau feliliuaki pe he fo’i me’a tatau.

Sea Komiti Kakato: Ko e toe fakamanatu mai pe ...

<003>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: ...hangē ko ē me’a ‘a Ha’apai 12. Ko e me’a pē ena ia na’e ‘osi fakahoko atu pea ko e tu’u ‘aki pē ia ‘a e Pule’anga **kuo pau ke fakanofu ‘e he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni.** Ko e angamaheni pē ia ‘oku ‘ikai ko ha me’afo’ou eni ia ko hono to’o mai pē e mafai e 'Ateni Seniale ‘o ‘ave ki hē ko e founa kātoa hono fakanofu fakataau pē ki he hangē ko ena ‘oku fokotu’u atu ko ē he lao. Ka ‘oku mālō pē ‘a e fokotu’u fakakaukau mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 4 faka’osi mai ē.

Fokotu’u Tongatapu 4 ki he fakalea na’e fokotu’u mai ‘e Tongatapu 10

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e me’a ko ia na’e ‘ai ke u fokotu’u atu ko eni ia na’e fokotu’u ko ē ‘e 10. Ko e me’a tatau pē ia Sea. Fokotu’u atu pē ‘e au ia 'Eiki Sea ko hono ‘uhinga ‘eku ‘oatu ko e *procedural motion* pē ko e fokotu’u lolotonga e feme’a’aki pē ko e he fakataha ‘a e Feitu’u na. Fokotu’u atu mu’a ia ke pālōti. 'Eiki Sea ko e hili ko eni ‘a e fo’i fakanofu fakamuimui he Fakamaau ‘oku mau loto ke ‘ai leva ke fakapapau’i ‘aupito. **Kuo pau ke fakanofu ‘e he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni ‘i ha’ane mokoi ki ai.** Pea hoko atu ai pē ‘a e toenga ia 'Eiki Sea. Ko e fokotu’u pē ia. Mālō Sea.

Kei taukave’i pe Pule’anga ‘enau fokotu’u mo e fakalea lolotonga ‘i he Lao

'Eiki Palēmia: Ko e fokotu’u atu ia ‘e Sea ke tali ta’etoe ‘i ai ha liliu pea kapau leva ‘oku ‘ikai pea tali kae fai ha sio ki ai. Pe ko e ‘ai pē ke mahino mai pē ‘a e me’a te mau pālōti’i Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia ‘e pālōti ia ē. Ko ia ‘oku ‘i he fakataha Kōmiti Kakato ia pea ‘oku ai hono pou pou ‘i ai pē mo ‘etau tu’utu’uni ki ai. Kapau leva ‘oku pou pou ‘oku talamai ‘e he tu’utu’uni ki he Sea e Kōmiti Kakato ke pau leva ke pālōti’i ia ‘a e me’a ko eni ē.

Fokotu’u Tongatapu 7 toloi alea’i e Laó kae siofi e Pēnolo mo ‘ene faifatongia

Paula Piveni Piukala: Sea mai mu’a ha ki’i miniti ke u ki’i lave atu ki he ‘isiu ko eni. ‘Oku ou hoha’a Sea he ko e ‘isiu ia na’a ku hanga ‘e au ‘o *raise* ‘a e Pēnolo. ‘Oku ou tui ta’etoe veiveiua ko e palopalema ‘enau Konisitūtone ko e tu’u ‘a e Pēnolo. Ka ko eni Sea ko u fokotu’u atu. Ka na’e ‘uhinga pē ‘oku ‘uhinga kia kitautolu ke toe ai ha *determination* mei he ‘Ene ‘Afio. Pē na’e ‘uhinga pē ko e hā pē me’a ‘oku fokotu’utu’u he Pēnolo. He ko e tu’u ko ē ‘a e pēnolo Sea ‘oku ou hoha’a ki ai, na’a ‘oku ou faka’amu ke foki ‘a e Pule’anga ‘o sio ki he Pēnolo Sea.

He ko e Pēnolo ko e ‘elito ia ‘o e palopalema ko eni ‘a ē na’a ku lau atu he kupu (*d*). Ko hono *force* ‘e he Konisitūtone ‘a e kau fakanofu fakalangilangi na’e fai ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘o *force* ia ki he Kupu 83(c). Ke tau ma’u he ‘oku ou tui au ki he me’a ko eni Sea na’e ‘uhinga ‘etau liliú ke faka’ata’atā ‘Ene ‘Afio mei he’ene toe kau he ta’o mā.

Ko hono ‘uhinga hangē ko eni, ko e fakanofu ko eni ‘a e Fakamaau Lahi fakamuimui tahá ne longoa’a ai ‘a e kakai ia e fonua ‘o tukuaki’i ‘Ene ‘Afio ka kia au ko e Pēnolo. Ko e Pēnolo Sea ‘oku ‘i ai ‘a e Fakamaau Lahi ‘oku ‘i ai pea mo e *Lord Chancellor*. Ko e fehu’i ko ē na’e ‘omai ko ē ko ē he *review* ko ē ‘a *Peter Pursglove* ko e kui ‘a hai ‘a e *Lord Chancellor*. Ko ha taha sino, ko ha *institution* faka-Tonga ia. He ko ‘ene ‘uhinga he ‘oku hala, ‘oku hala ‘ene tu’u ai. Pea ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau Sea ki he pēnolo kapau ‘e ‘omai ki ai e Palēmia pea mo e *leader of opposition* pē ko e tēpile e Hou’eiki ke ne *remove* ‘a e fo’i ‘a e fa’ahinga *bias* ko eni ke nau hoko nautolu ko e kau ‘u *adviser*. Tukuange ‘a e Fakataha Tokoní ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu he pēnolo Sea.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē...

Paula Piveni Piukala: Ko e fakakaukau ia

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pē Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko hono fatu ha sisitemi ke tolonga pea ma’uma’uluta.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ki’i fakatonutonu ia Sea ...

Paula Piveni Piukala: ... ‘oua ‘e hau e fakakaukau muli,

‘Eiki Palēmia: ‘Oku pehé ni Sea. Ko e ‘uhinga foki ko ē...

Paula Piveni Piukala: He ko e lave ko ē ko e ‘a Tupou 1 ...

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 7, Tongatapu 7, Tongatapu 7. ‘Oku kui ho fofonga he ‘oku matangaki pē ho fofonga ‘oku ke ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku te’eki ai ke u fanongo au ki ha fakatonutonu Sea.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā e me’a ko u fanongo ai au ‘oku ou mama’o ko e Feitu’u na ‘oku ne ofi ki he Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kātaki ko e fakatonutonu ‘e Fakafofonga ko e sino ko ena na’a ke ‘ekea ‘oku ‘asi pē ia he Konisitūtone ka ko e konga lahi foki ko ē hono ‘ai ke mavahe ia mei he Pule'anga ko ‘etau feinga ko ē ke *independent* ke ‘oua ‘e hanga ‘e he tau pehē ‘e he Palēmia mo ha taha ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo Tongatapu 7 ko ‘eku faka’osi pē eni.

'Eiki Palēmia: ‘Oua te tau kau atu ko e me’a pē foki ia na’e me’a ‘aki pē ‘e he Fale ni ‘a e ‘ai ko ē ke *independent* ke ‘oua te mau kau atu mautilu ai kae tuku ki he *independent* fakanofō ‘e he ‘Ene ‘Afio. ‘A ia ko e ko e ...

<004>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Palēmia: ... ko e ko e ki’i fakatonutonu ia ki’i tokoni atu mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e ‘uhinga foki ia ‘eku lave ki he Pēnolo ‘a e mahu’inga ke tau toe siofi e Pēnolo ko Fisi Sea ko e Pēnolo ko ē ‘a Fisi ‘oku nau fakahoko e ngaahi sino *independent* ko eni ‘oku ha’u e Palēmia mo ‘ene Loea, ha’u e *Leader of Opposition* mo ‘ene Loea ‘oku ‘i ai pea mo e 'Ateni Seniale. Ke nau hanga ‘o fai ‘a e *appointment* ko eni ia ke ‘oua ‘e *bias* ka ko ‘eku sio ko ē ‘a’aku ko e ngaahi fo’i sino muli eni ia ‘oku ‘i loto Sea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Sea ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga pea te tau hiki ā tautolu ki Fisi.

Paula Piveni Piukala: Na ko ha taimi eni ke ‘ohake ai ‘a e Hou’eiki ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7 ‘oku ou kole atu ki he Feitu'u na ka ‘oku ‘i ai ha, ‘oku ‘ikai ko e tokotaha, ko e Feitu'u na pē ‘oku ke fakaaao he feme’a’aki he Fale ni. ‘Oku ke fanongo ...

Paula Piveni Piukala: ‘Asili ai mahalo ‘oku tuli mahalo hoku telinga ‘oku ‘ikai ke u fanongo

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke fanongo ki he me’a ‘oku ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisitā, ‘Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, Sea ‘oku sai pē fakatonutonu ia mo e ‘omai e ngaahi fakatātā ko ē mei muli Sea. Ko e me’a ia te tau fai he kuo tau fe’unga pē ‘a e Pule'anga ni ke tau fakalele e Pule'anga ko eni Sea. Sea ko u, te u ki’i lave nounou mai pē ha’aku ki’i miniti ‘e ua. Ko e Pēnolo ko eni ko ē ‘oku toutou ‘omai Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā fe’unga ho’o fakatonutonu ē. Ko e ‘uhinga ka tau pālōti ko ‘ene ‘osi pē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea tau pālōti.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahu’inga ke tau fakakaukau’i e halafononga e fonua ni. Ko e tu’u e Pēnolo ko e fakatamaki ia ki he liliu fakapolitikale na’e fai he 2010. Ko e ‘uhinga ia ‘eku kole ki’i holomui e lao ko eni ka nau toe ō siofi e Pēnolo. He ‘oku tangutu ai e ‘a e sino ko eni ko *Dalgety*.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē kau tali e, pea kapau, kapau na’e pehē ‘e, ko e ...

Paula Piveni Piukala: ‘Osi tu’utu’uni he ngaahi Fakamaau Fakatu’i ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia.

Paula Piveni Piukala: Ke ‘oua toe ‘oange ha mafai ki he tama ...

'Eiki Palēmia: ‘O kapau ‘oku ‘omai he Fakataha Tokoni pē ko e mai mei Palasi ha me’a ke fakalelei’i ki he Pēnolo ‘oku ‘osi ‘omai ‘i he motu’a ni mo e Kapineti ‘a e liliu ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: ‘Ai ke mahino ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Fakafofonga Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ai noa’ia ‘a e ngaahi fokotu’u mai ko ē ‘oku ‘omai ‘e Fakafofonga ‘oku ‘omai mei he Fakamaau’anga ko ‘enau sio ki he faingata’a. Pea kapau leva ‘oku ‘oku pehē ‘e he Fakataha Tokoni ‘oku ‘i ai e me’a ke fakalelei’i te nau fakahoko mai ke mau ‘omai ha lao ke fakalelei’i.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu ‘e au ia ‘oku ‘ikai ko ha fatongia ia ‘o e Fakataha Tokoni. Fatongia ia e Fale ni ke malu’i ‘Ene ‘Afio, Konisitūtone mo e kakai ‘o e fonua. Fatongia e Fale ni ko e ‘ai ke tau fakaongoongo ki he Fakataha Tokoni mei muli ‘a ē ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘e nautolu e *interest* e kakai ‘o e fonua pea mo e ...

'Eiki Palēmia: Sio, ‘ai ho loto, ‘oku fiema’u pē ‘e he, fokotu’u fakanofu ‘e he ‘Ene ‘Afio e Fakataha Tokoni ko ‘ene fiema’u ‘enau *advise*.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e Fakataha Tokoni ke fale’i pē ‘Ene ‘Afio.

Sea Komiti Kakato: Sai ...

Le’o: Fokotu’u atu.

Paula Piveni Piukala: ‘I he, ‘i he me’a pē ‘a ‘Ene ‘Afio ‘ikai ke kau ai e ngaahi me’a fakapule’anga.

Pāloti ‘o ‘ikai tali Fokotu’u Tongatapu 4 na’e pou pou ki ai Tongatapu 10

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Fakafofonga ē tau pāloti koe’uhi ko e fokotu’u na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga Tongatapu 4 pea mo e pou pou mo 10 ki ai ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ko eni kuo pau ke fakanofu ‘e he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni ‘i ha’ane Mokoi ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘oku hoko atu ai pē ‘a e veesi. Ko ia ‘oku loto ki ai fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu ...

Paula Piveni Piukala: Sea tuku mu’a ke mahino e me’a ‘oku tau pālōti ki ai he kia au ‘oku te’eki ai ke tau *determine* ia ‘e tautolu ...

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo Fakafofonga Tongatapu 7 kae fai ‘etau pālōti he ‘oku ‘i ai e fokotu’u ‘a e Fakafofonga. Toka’i e kau Fakafofonga. Hoko atu Kalake.

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Kapelieli Lanumata, loto ki ai e toko nima.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā e loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale 'Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 11.

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitutone ‘o Tonga

224

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Hoko atu ē. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024 fakahā ho loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale 'Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 11.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Nuku.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki tui kote ē.

Kalake Tēpile: Paula Piveni Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7.

Sea Komiti Kakato: Mou fakamolemole pē kau Fakafofonga ē tui e kote mou kātaki ko e laumālie ia ‘o e me’a ko e tipeiti hā pē lahi taha ka ko homau fatongia kuo pau pē ke tau pālōti he’ikai ke tali pea mou fakamolemole. ‘I ai pē founa ngāue te mou lava pē ‘o fakahū mai ke liliu he ‘oku fanongo e kakai ‘o e fonua mo kitautolu kotoa he Fale ni ‘oku kau ‘a e tafa’aki e Pēnolo he me’a ‘oku matu’aki tonu ke vakai’i pē ‘oku kei ‘i ai ha sino Pēnolo pē ‘ikai, pē ‘oku hangatonu pē ki ‘Ene ‘Afio mo e faitu’utu’uni ‘o hangē ko ia ko e me’a ‘oku mou hoha’a ki ai. Ka ‘oku ‘osi lekooti ia he Falé tau liliu Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tolo e Fale Alea ki he taimi 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ia 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana)

<005>